

УСПОМЕНЕ ИЗ ЗБЕГА

Божо К. Маршићанин

* * *

USPOMENE IZ ZBEGA

Božo K. Maršićanin

Служб. 886-94:93/99

Божић К. Маршићанин.

УСПОМЕНЕ * *

* * * ИЗ ЗБЕГА

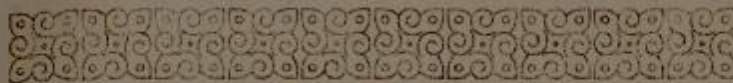

инв. бр.
1617

I. „ОБЈАВА РАТА СРБИЈИ“; II. „ПРЕД
ОКУПАЦИЈУ“; III. „У ОКУПИРАНОЈ
СРБИЈИ ГОДИНА 1915“; IV. „ГОДИНА
1916“; V. „ГОДИНА 1917“; VI. „ГО-
ДИНА 1918“.

Издавачка књижара
БОРИВОЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА
Београд, Призренска бр. 6.

1617

ПРЕДГОВОР.

Може бити да у овим успоменама штогод и нисам записао. Томе су криве неповољне прилике у којима смо живели. Али произвољно нисам додао ништа.

Три године крио сам рукопис успомена, што кажу као змија ноге, и да ми је пронађен, вероватно завршио би свој живот на а. угарским вешалима. Само зато заслужују да их публикујем, а као савршено истините, мислим да могу бити и од користи.

Ако за кога буду неповољне, нека не криви мене. Сам је крив.

Писац.

I. Објава рата.

После Српско-Бугарског рата од 1913-те године, а нарочито после закљученог уговора о миру, у Букурешту 27. Јула исте године, није било ни за кога тајна, да је аустро-угарска Монархија према Србији била непријатељски расположена. Гајећи непријатељске осећаје према њој она је била та, која је Бугарску натуткала да 16-тог Јуна 1913 оружаном силом нападне на Србију и изазове рат са њом, смерајући тиме умалити српске успехе задобивене у рату са Турском, и остварити своје планове на Балкану, па кад се то предузеће свршило трагично по Бугарску Букурешким миром, онда је свом својом моћи оспоравала речени Букурешки уговор, и као што је познато, никако га није хтела признати. Букурешки уговор, међутим остао је при свем том у снази.

Не успевши овим остварити своје политичке тежње на Балкану, а мрвећи Србију као најглавнију сметњу томе, Аустро-Угарска је од тада сву своју пажњу била сконцентрисала на ово: уграбити дозвољан

моменат и наћи повода на Србију огласити рат, као слабију туђи је, и онда — измени-ти Букурешки уговор, како у корист своје штићенице Бугарске тако и у своју сопствену.

Поводнијега момента није могло бити него што је био у години 1914-ој Србија и иначе од Аустро-Угарске мања и слабија држава, била је тада још тек завршеним ратовима, најпре са Турском па затим и са Бугарском, заморена и истрошена. А наћи повода за рат није тако тешка ствар, нарочито када је страна која га тражи, без осећаја правде и истине. 15-ог јуна исте године убијен је од атентатора у Сарајеву аустро-угарски надвојвода Франц Фердинанд. Оно до душе, убијство су извршили аустро-угарски држављани и на земљишту а. угарске монархије, због чега је Србија могла бити крива толико исто колико, рецимо, и Бразилија, но кад је нешто потребно, лако се даде удесити да задовољи потребу. Тако је и овај Сарајевски догађај био удешен да послужи као повод за објаву рата Србији, што је, како смо напред навели, по тврђењу г. Таке Јонеска и Ђолитија, било одлучено још маја месеца 1913 године, дакле, много пре Сарајевскога атентата. Ми кажемо: „удешен“ зато, што све околности потврђују такову претпоставку, у толико вероватније, што су истрагу о Сарајевскоме

злочину водиле а угарске власти саме, без икакве интернационалне контроле, па су могле удешавати што год је њихова влада од њих захтевала.

1. јула 15-ог 1913-те године (уочи Бугарска напада на Србију.) А угарски Посланик у Софији, Граф Тарновски, телеграфише своме Министру Председнику Графу Берхтолду ово: „Бугарска хоће да зна, да ли ће имати слободне руке за напад на Србију и Грчку? а на то му граф Берхтолд одговара: „Даневу (бугарскоме Посланику) је речено под којим условима Бугарска може имати осигурана леђа за напад на Србију и Грчку“ (Стееног. дневници XVII О. Н. С. 1914-те, стр. 481 и 558.)

Take Jonescu румунски Министар, у своме органу „La Roumanie“ од 2. Децем. 1914. као и у листу „Journal des Balkans“ од 19. децем. исте и 16. јануара 1915. год. потврдио је, како му је Аустро-Угарски посланик у Букурешту Кнез Фирстенберг, још маја месеца 1913. [а то је пре Сарајевскога атентата од 15. јуна исте године] читао телеграм добивен од графа Берхтолда, у коме овај каже: да ће Аустро-Угарска бранили Бугарску и са оружјем у руци.

Ово исто потврдио је у Италијанскоме Парламенту, Италијански Министар Председник Ђолити. (Види о томе „Данашња Бугарска и њене претезије“ од Veritas-а стр. 160—161.)

То је потврдио и Др. Г. Каликов ондашњи бугарски Посланик у Букурешту, у бугарском листу „Слободно Мијеније“ бр. 2. од 1915-те године.

Најзад то је потврдио и Дим. Мишев бугарски нар. Посланик у свакој листу „Слободно Мијеније“ бр. 23. од 1915. речима: Не може се више спорити да је а. угарска увукла бугарску у рат са савезницима.“

И тако 10-тог јула 1914. год. а. угарски Посланик на српском Двору, барон Гизл, предао је у име своје владе Краљевско-српској влади ноту ултиматум следеће садржине:

„Краљевско-српски посланик на бечком двору, дао је 18. Марта 1909 године, по налогу своје владе, цес. и краљевској влади ову изјаву:

„Србија признаје, да стањем, створеним у Босни, њена права нису тагнрана и да ће се према томе прилагодити решењима, која ће Велике Силе довести с погледом на Чл. 25. Берлинског уговора. Повинујући се саветима Великих Сила Србија се обавезује, да ће обуставити политику протеста и одупирања коју је водила од Септембра прошле године с обзиром на анексију и даље се обавезује, да ће променити правац

своје садашње политике према Аустро-Угарској и да ће у будуће са Аустријом живети на основи пријатељских суседничких односа.“

Догађаји последњих година, а нарочито болни догађаји од 15. јуна показали су да у Србији постоји превратнички покрет, који има за циљ, да од Аустро-Угарске монархије оцели неке делове њене територије. Тај покрет који је постао пред очима српске владе, испољио се на тај начин, што је преко границе Српске Краљевине дошло до терора, до читавог реда атентата и убијстава.

Далеко од тога да испуни формалне обавезе од 18. Марта 1909 године, Краљевско-српска влада није ништа учинила да тај покрет угуши. Она толерира злоčinaчке смутње разних друштава и удружења, управљених против монархије, необуздан тој штампе, величање оних који су извршили атентат, учествовање официра и чиновника у превратничким смутњама; она је даље толерирала нездраву пропаганду у јавној настави и напоследку је толерирала све манифестације, које су код становништва могле да изазову мржњу према монархији и презирање њених установа.

То толерирање, за које је крива српска влада, постојало је и у ономе тренутку, када су догађаји од 15. Јуна целој свету показали грозотне последице тога толерирања.

Из исказа злочиначких извршилаца атентата од 15. Јуна јасно се види, да је Сарајевско убијство припремљено у Београду, да су убијце оружје и бомбе, којима су били наоружани, добили од српских официра и чиновника који су припадали „Народној Одбрани“ и да су напоследку, српски погранични органи учинили да се убице и њихово оружје пребаце у Босну.

Наведени резултати истраге не дозвољавају цес. и краљевској влади да и даље остане у резервисаној трпљивости, у којој је годинама била према оним смутњама, којима је средиште било у Београду и које су одатле преношене на Средиште аустријске монархије. Ти догађаји стављају у дужност цес. и краљевској влади да учини крај овим смутњама, које представљају сталну опасност за мир монархије.

Да би се тај циљ постигао цес. и краљевска влада принуђена је да од српске владе тражи једно званично уверење, да осуђује пропаганду против Ау-

стро-Угарске, т. ј. да осуђује све оне тежње чији је крајњи циљ да се од Аустро-Угарске монархије одузму територије које њој припадају, и да се српска влада обвезује да ће свима средствима угушивати ту злочиначку и терористичку пропаганду.

Да би тој својој обавези дала свечан карактер, српска влада ће на првој страни званичних новина 13. Јула донети следећу изјаву:

„Краљ, српска влада осуђује пропаганду, која је управљена против Аустро-Угарске, т. ј. осуђује све оне струје, чији је циљ одвајање од Аустро-Угарске територија, које њој припадају и сажаљева најискреније грозотне последице тих злочиначких радњи.

Краљ, српска влада сажаљева што су српски официри и чиновници узели учешћа у поменутој пропаганди и тиме довели у питање пријатељске суседске односе, за које се српска влада најсвечаније обавезала потом од 18. Марта 1919. године да ће их гајити.

Краљ, српска влада, која осуђује сваку помисао и сваки покушај мешања

у судбину становника ма кога дела Аустро-Угарске, сматра за своју дужност да официре, чиновнике и цело становништво краљевине Србије изрично опомене, да ће у будуће са крајњом строгашћу поступати према оним лицима, која би се о то огрешила и да ће се трудити свима силама да то онемогући и угуши“.

Ова изјава има се истовремено саопштити и српској војсци једном нарочитом заповешћу Њ. В. Краља и штампана ће се у званичном војном листу.

Осим тога краљ, српска влада обавезује се:

1. да угуши сваку публикацију, која је дражи на мржњу и на презирање Аустро-Угарске монархије и чија је општа тенденција управљена против интегритета монархије;

2. да одмах растури друштво „Народна Одбрана“ чија се сва пропагандска средства имају конфисковати и да исто тако поступи против свих осталих друштава и удружења у Србији која се баве пропагандом против Аустро-Угарске; краљ, српска влада постара ће се да та растурена друштва не продуже

своју дјелатност под другим именом или у другој форми.

3. да отклони из војске и из државне службе уопште све официре и чиновнике који су криви за пропаганду против Аустро-Угарске; Цес. и Краљевска влада задржава право да њихова имена саопшти Краљевској влади уз предају материјала који их терете.

4. да пристане, да у Србији органи цес. и краљевске владе учествују при угушивању покрета против територијалног интегритета монархије.

5. да поведе истрагу против оних саучесника у завери од 15. јуна, који се налазе на српској територији.

У истрази која се на то буде односила учествоваће органи које ће цес. и краљевска влада за то делегирати.

6. да без икаквог одлагања ухвати Мајора Воју Танкосића и извесног Милана Цигановића српског државног чиновника, који су резултатом истраге компромитовани.

7. да успешним мерама спречи учествовање српских власти у кријумчарењу оружја и експлозива преко границе.

Да оне органе пограничних власти у Шапцу и Лозници, који су извршиоцима злочина у Сарајеву помогли да пређу

границу, отпусти из службе и строго казни.

8.) да цес. и краљевској влади да изјасњења о неспростивим изјавама високих српских чиновника у Србији и у иностранству, који без обзира на своје званичне положаје нису презали да после атентата од 15. јуна у интервјуима говоре на непријатељски начин против Аустро-Угарске.

9. да без одлагања извести ц. и кр. владу о извршењу мера, у прошлим тачкама обухваћеним.

Ц. и Кр. влада очекује одговор краљевске владе најдаље до суботе, 12. ов. м. у 6 сахати по подне.

Мемоар о резултима истраге у Сарајеву, у колико се они односе на чиновнике наведене у тач. 7. и 8. приложен је овој ноти“.

МЕМОАР.

Мемоар о исходу истраге у Сарајеву гласи:

Истрага коју је Суд у Сарајеву водио над Гаврилом Принципом и друговима због извршеног злочина 15. јуна ове године и због саучесништа у њему, до сад је утврдила ово:

1. План да се надвојвода Франц Фердинанд убије за време свога бављења у Сарајеву, припремили су у Србији у Београду Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж, уз помоћ мајора Воје Танкосића.

2. Шест бомби и четири браунинг револвера са муницијом, којима су се злочинци послужили као оруђем, набили су и дали Принципу, Чабриновићу и Грабежу, неки Милан Цигановић и мајор Воја Танкосић.

3. Бомбе су ручне гранате које су из депо-а оружја српске војске у Крагујевцу.

4. Да се обезбеди успех атентату поучавао је Цигановић Принципа, Чабриновића и Грабежа у руковању гранатама и упућивао у једној шуми поред стрелишта топчидерског, Принципа, и Грабежа у гађању из браунинг револвера.

5. Да би Принципу, Чабриновићу и Грабежу омогућио прелазак преко Босанско — Херцеговачке границе и да би омогућио прокријумчарење њиховог оружја, Цигановић је организовао читав један тајни систем превођења. Улазак злочинаца у Босну и Херцеговину, извеле су пограничне власти из Шапца (Раде Поповић) и Лознице, као и ца-

рински службеник Радивој Грбић из Лознице, уз помоћ више других лица.“

Дословно и верно цитирали смо како ултиматум тако и мемоар о истрази по Сарајевском злочину, а сад да видимо чиме је и како компромитована Србија и српска држава као учесник у истоме делу.

Мемоар прикључен ултиматуму каже, како је истрагом о Сарајевском злочину утврђено само ово:

а. да су убијство надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву извршили: Гаерило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж, сва тројица поданици а. угарске монархије;

б. да су их у томе помагали: Мајор Воја Танкосић, Милан Цигановић чиновник и још неки погранични органи из Србије; и

в. да су бомбе — ручне гранате — са којима је извршен атентат, из депо-а оружја српске војске у Крагујевцу.

Као што се види, у Мемоару се нигде не помиње да је истрагом откривен ма и најслабији основ подозрења, из кога би се могло закључити да је при поменутоме злочину учествовала и српска влада, или ма који други, који је могао репрезентовати српску државу.

Мајор Воја Танкосић, чиновник Милан Цигановић и остали тобожњи учесници из Србије, приватна су лица, која као таква стоје сами одговорни за све што учине. И ако су они доиста учествовали у убијству Франца Фердинанда, а угарска влада требала је да захтева од српске владе истрагу и казну над њима. Тако се радило у свима сличним приликама у Европи, па је тако радила и Србија, поводом убијства свога владоца Кнеза Михаила, и то баш према овој истој Аустро-Угарској монархији, јер само тај и такав поступак одговара принципима усвојеним интернационалним правом. Тек ако би се српска влада одупрла томе, могло би бити говора о њеној солидарности са онима које заштићује, а пре тога не.

Исто тако и она околност, што су бомбе са којима је извршен атентат, из депо-а српске војске у Крагујевцу, не може теретити српску владу и Србију, зато, што су исте бомбе могле бити набављене и без владинога знања, као што су, свакако, без њенога знања и добављене.

Но влада а. угарске монархије, да би макар на који начин, за ово дело окривила српску владу, и од Сарајевскога злочина силом направила повод за намерено оглашење рата Србији, прибегла је и другим средствима. У сеома ултиматуму она на дугачко и на широко истиче постојање мржње српскога

народа противу а. угарске монархије. Да таква мржња постоји — истина је, но то није последица каквих агитација од појединих друштава и удружења, већ природна последица једнога ранијег политичког корака а. угарске монархије. Као што се зна, она је противправно и насилнички анексавала Босну и Херцеговину, провинције у којима у огромној већини живе Срби, а на које није имала ни историјских ни ма каквих других права. Тај корак морао је изазвати мржњу код Срба у краљевини Србији, онакву исту каква већ половину века постоји између Француске и Немачке, због Елзаса и Лотарингије, и онакву исту каква вековима постоји између Србије и Турске, због присвајања српских области. На ту мржњу српскога народа, а. угарска требала је унапред да рачуна, чим се одлучила ове чисто српске области присвојити. Па ипак, при свему томе, што је ова мржња српскога народа противу а. угарске постајала, Србија није ни једаред учинила ништа противу интереса а. угарске монархије, чему за доказ служи околност, што а. угарска ниједанпут није учинила протест противу нелојалнога држања њезинога.

Мржња народа једнога према другоме, није могла, сама по себи, послужити, као повод за објаву рата, а још мање као доказ за окривљење Србије у Сарајевскоме злочину. И онда је а. угарска влада морала поћи

даље. У своме ултиматуму она је још изнела: како у Србији постоји превратнички покрет који има за циљ да од Аустро-Угарске монархије оцени неке делове њене територије. Међутим, није навела апсолутно ништа као доказ за ову поставку! Поменула је друштво „Народна Одбрана“ као помагача поменутога покрета, али није навела ни статуте друштва, који би потврђивали превратничке смерове његове, није доказала ни да је исто друштво учествовало у Сарајевскоме злочину, није доказала ни да су учесници у злочину били чланови овога друштва, и најзад није доказала, ако би они у ствари били чланови друштва „Народна Одбрана“, да су то радили са знањем и одобрењем друштва... Најзад, поменула је и захтевала, да се из јавне наставе у Србији одстрани, како у погледу службеника тако и у погледу наставних средстава, све што служи подржавању пропаганде противу Аустро-Угарске, а није именовала ни дотичне службенике, ни навела доказе о њиховим кривицама у овоме погледу, нити је означила која су и каква су то наставна средства, која означену пропаганду потпомажу и подржавају. Кратко речено, све што је у ултиматуму наведено, наведено је произвољно, и тенденциозно, а у намери, да би се колико-толико пред културним светом оправдала она, у напред спремна, намера а.

угарске монархије, да Србији огласи рат. То ће се још јасније видети и из следећег:

Ако је а. угарска влада, доиста веровали у све оно што је у своме ултиматуму изложила, намеће се питање: зашто је она тај ултиматум српској влади упутила, и шта је намеравала тиме постићи? Ако је мислила да је миран споразум могућ, и, ако је тај споразум желела, као и отклањање оних уображених опасности из Србије којих се плашила, постићи, она би истим ултиматумом од српске владе захтевала само оно, што би ова била у стању дати јој. На пример, захтевала би:

а. да српска влада даде свечану изјаву, онакву, каква је од ње захтевана;

б. да српска влада убудуће обрати већу пажњу на дотичне појаве и са већом енергијом сузбија их;

в. да се Воја Танкосић, Цигановић и други, ставе под истрагу због Сарајевског атентата;

г. да се тако исто ставе под истрагу и сва друга лица из Србије, за која је било доказа да су помагала пропаганду противу интегритета а. угарске монархије; и најзад

д. да се учини извиђај на који су начин бомбе из депо-а војног оружја у Крагујевцу, дошле до руку злочинаца.

Све ово српска влада била је у стању учинити, пристала би на то и тиме задо

вољила тражења у ултиматуму, чиме би спор био наравнат и непријатељства отклоњена. Али, а. угарска влада унела је у свој ултиматум и таква тражења, за која је била унапред уверена, да их српска влада не може и не сме задовољити. На пример:

а. Захтевала је, да у Србији, држази независној а притом уставној, органи а. угарске владе учествују при угушењу покрета, уперених против територијалног интегритета а. угарске! Српска влада није смела на то пристати, јер би изневерила Земаљски Устав, на који се заклела; и

б. захтевала је, да у истрази противу учасника у Сарајевском атентату из Краљевине Србије, учествују органи које ће а. угарска влада делегирати! А српска влада ни на то није смела пристати, јер је то противно и земаљском Уставу и одредбама Закона о кривичној процедури.

А шта значи ово?

Значи, да а. угарска влада није ни желела споразум, већ рат по сваку цену. Зар то није очигледно? Но да идемо даље.

Када је ултиматум а. угарске владе био предат српској влади, тада у престоници није био ни Владалац а ни Председник српске владе. Први је био у Бањи а други у Нишу, где се имала састати Народна Скупштина. Можда и због тога садржина улти-

матума била је брзо позната свима и свакоме. Није било човека у Београду, а вероватно ни у целој земљи, који би држао, да српска влада може и сме изаћи у сусрет свима тражењима садржаним у ултиматуму а. угарске владе. Па ипак, на опште изненађење, српска је влада то учинила! Њен одговор на ултиматум, који је у остављеном јој року предала а. угарскоме Посланнику дословно је гласио овако:

„Краљ, српска влада примила је саопштење цар. и Краљевске владе од 10. ов. месеца и убеђена је да ће њен одговор уклонити сваки неспоразум, који прети да поквари ове добре односе између Аустро-Угарске монархије и Краљевине Србије.

Краљевска влада је свесна да се, протести који су се појавили са трибине Народне Скупштине као и у изјавама и актима одговорних представника државних, протести који су брзо били пресечени изјавама српске владе од 18. Марта 1909 године, нису више поновили према великој суседној монархији ниједном приликом, и да од тога времена како са стране Краљевске владе, које су се мењале, као и од стране њених органа, никакав покушај није био учињен у циљу промене политичког и правног стања створеног у Босни и Хер-

цеговини. Краљевска влада констатује да у овом правцу царско-краљевска влада није учинила никакву представку сем оне која се односи на један учебник, поводом кога је царска и краљевска влада примила потпуно задовољавајуће објашњење. Србија је небројено пута дала доказа своје мирољубиве и умерене политике за време балканске кризе и благодарећи Србији и жртвама које је она учинила у искључивом интересу европског мира овај је био и очуван.

Краљевска влада не може бити одговорна за манифестације приватног карактера као и за чланке по новинама и мирољубиве послове удружења, манифестације које бивају скоро у свима земљама као обична ствар и које непотпадају уопште званичној контроли. У толико мање краљевска влада од решења целе серије питања која су постојала између Србије и Аустро-Угарске показала је велику предусретљивост и успела је на тај начин да регулише већину њих у корист преговора обеју суседних земаља.

Због тога краљевска влада тешко је изненађена тврђењима по којима су лица из краљевине Србије учествовала у спреми атентата извршеног у Сарајеву.

Било је очекивати да она буде позвана на сарадњу при истрази свега

онога што се односи на овај злочин, и она је била готова, да покаже сву своју коректност, да ради противу свију лица у погледу којих би јој се учинила саопштења.

Одзивајући се жељи цар. краљевске владе, краљевска влада је готова да преда суду сваког српског поданика, без обзира на његов положај и ранг за саучашће у Сарајевском злочину, кад јој се поднесу докази и специјално би се ангажовала да публикује на првој страни Српских Новина под датумом 13. 26. Јула следећу изјаву:

„Влада краљевине Србије осуђује сваку пропаганду која би била упућена против Аустро-Угарске, т. ј. скуп тежња које аспирају у крајњем циљу да одвоје од монархије Аустро-Угарске територије које су њене, и жали искрено кобне последице ових криминалних ровења.

Краљевска влада жали што су извесни официри и чиновници српски учествовали, по саопштењу царско-краљевске владе, у пропаганди горе поменутој и компромитовали тиме односе доброга суседства за које се краљевска влада

била свечано ангажовала својом изјавом од 31. Марта 1909 године.

Влада која не одобрава и одбацује сваку идеју или покушај мешања у судбину становништва ма кога дела Аустро-Угарске, сматра за своју дужност да формално обавести официре, чиновнике и нео народ краљевине, да ће у будуће употребити највећу строгост према лицима која буду крива за сличне радње, радње за које ће уложити све своје напоре да их спречи и угуши“.

Ова изјава биће саопштена краљевској војсци наредбом, у име Њ. В. Краља од стране Престолонаследника Александра и биће публикована, у првом броју званичног Војног Листа. Краљевска влада ангажује се сем тога:

1. Да уведе у првом редовном сазиву Скупштине, одредбу у закону о Штампи, по којој ће се кажњавати најстрожије провокација на мржњу и презирање према монархији Аустро-Угарској, као и свака публикација чија општа тенденција буде управљена против територијалног интегритета Аустро-Угарске. Она prima на себе да до ревизије Устава, која ће бити ускоро, уведе у XXII. чл. Устава,

допуну таку, по којој ће горепоменуте публикации моћи бити конфисковане, оно дакле што је сада према категоричним одредбама члана XXII. Устава немогуће.

2. Влада нема никаквог доказа и нота цар. и краљевске владе не да је јој у том погледу никакав доказ, да су друштво „Народна Одбрана“ и друга слична удружења или њихови чланови делом учинила до данас какав злочиначки акт оваке врсте. При свем том, влада краљевска усвојиће тражење царско-краљевске владе и распустиће друштво „Народна Одбрана“ и свако друго друштво које би радило против Аустро-Угарске.

3. Краљевско Српска влада ангажује се да избаци без одлагања из јавне наставе у Србији све оно што служи или што би послужило повећању пропаганде против Аустро-Угарске, кад јој царско-краљевска влада преда факта и доказе о овој пропаганди.

4. Краљевска влада примиће чак да из војне и административне службе уклони официре и чиновнике за које истрага судска буде доказала да су криви за дела упућена против интегритета територије монархије Аустро-Угарске, и она очекује да јој цар.-краљевска влада саоп-

шти доцније имена и радње ових официра и чиновника ради поступка који ће следовати.

5. Краљевска влада мора признати да јасно не схвата смисао и домаћај тражења царско-краљевске владе, да се Србија ангажује да усвоји на својој територији сарадњу органа цар.-краљевске владе, али она изјављује да ће одобрити сарадњу која ће одговарати принципима интернационално права за криминалне процедуре, као и добрих суседних односа.

6. Краљевска влада — разуме се по себи — сматра за своју дужност да отвори истрагу против свих оних који су или који би евентуално били помешани у комплоту од 15. Јуна и који би се налазили на територији Краљевине. Што се тиче учешћа у овој истраги органа Аустро-Угарских власти, који би били делегирани од стране цар. краљевске владе, краљевска влада не може то усвојити, јер би то била повреда Устава и закона о криминалној процедури. Међутим у конкретним случајевима саопштења о резултатима истраге могла би бити дана органима Аустро-Угарске.

7. Краљевска влада наредила је хапшење Мајора Војислава Танкосића истог вечера кад је предата нота.

Што се тиче Милана Цигановића, који је поданик монархије аустро-угарске, и који је до 15. Јуна био чиновник (као аспирант) у Дирекцији железничкој он није пронађен, али је наређена потерница за њим. Влада царско-краљевска умољава се да у обичајеној форми стави до знања што је брже могуће основе сумње као и е-вентуалне доказе њихове кривице који су до данас добијени истрагом у Сарајеву, ради даљег ислеђења.

8. Српска ће влада појачати и проширити мере да спречи бесправну трговину оружја и експлозива преко границе.

Разуме се по себи да ће влада наредити поводом тога истрагу и строго казнити граничне чиновнике на линији Шабац — Лозница који су пренебрегли своје дужности и пустили да пређу границе учиниоци Сарајевског атентата.

9. Краљевска влада даће драговољно објашњења о изјавама које су њени чиновници у Србији и иностранству имали после атентата у интервјуима и који су по тврђењу цар. краљевске владе били непријатељски према Монархији, чим цар. краљевска влада буде означила ставове истих говора и чим буде доказала да су употребљени ставови доиста

били дати од стране истих чиновника, о чему ће се краљевска влада сама потрудити да прибави доказе.

10. Краљевска влада известиће цар. краљевску владу о извршењу предузетих мера у претходним тачкама у толико у колико већ није учињено овом погом, чим свака мера буде наређена и извршена.

У случају да а. угарска-краљевска влада не буде задовољна овим одговором, краљевска-српска влада, сматрајући да је заједнички интерес да се не убрзава решење овога питања, готова је као увек да прими миран споразум, било предајући ово питање на решење интернационалном Суду у Хагу, било великим Силама, које су имале учешћа у елаборату декларације коју је српска влада учинила 18/31 Марта 1909 године."

Са већом предусретљивошћу од ове коју је показала српска влада у своме одговору, доиста се није могло изаћи у сусрет цар. краљевској влади Аустро-Угарске. Као што смо из предњег одговора видели она је пристала, на све што је од ње захтевано, изузев једино на шта није пристала, захтевање у тачки 6. ултиматума: да у истрагама противу оних саучесника у завери од 15. Јуна који се налазе на српској територији

учествују органи, које ће царска-краљевска влада делегирати. На тај захтев, пак, српска влада није могла ни смела пристати, зато, што би то било противно и Земаљскоме Уставу и закону о криминалној процедури А одредбе српскога устава и закона о криминалној процедури које се томе противе, усвојене су у свима уставним и правно уређеним државама.

Но ако српска влада није пристала задовољити ово једино тражење аустро-угарске владе, скроз противно међународноме праву, она је предложила, да се то и сва друга спорна питања између аустро-угарске монархије и Србије, уступе на решење било интернационалном Суду у Хагу, било Великим Силама.

Српска влада није се уздржавала да на штету угледа и својега и своје земље, задовољи владу Аустро-Угарске. Није се уздржавала чак ни да публикује изјаве какве су јој у ултиматуму издиктиране. Зар је могла очигледније констатовати своју помиљивост и добру вољу за изравнање овога спора? Макар и по цену тога понижења она је хтела избећи непријатељства са суседном монархијом, јер Србија није у то време још била своје рањенике из ратова са Турском и Бугарском извидала, па на ново ратовање није смела ни помишљати.

Но шта је све то вредило, кад је Аустро-Угарска, као што смо видели, унапред била одлучена завојштити противу Србије? Српска влада могла је у своме одговору пристати да задовољи и тачку б. ултиматума, па ипак са њеним одговором цар. и краљевска влада неби била задовољна. Влада а. угарске нашла би ипак повода да са одговором српске владе не буде задовољна, макар и због тога, што у оној њеној свечаној изјави није стављена апета онде, где јој је то издиктирано. Ево и за то доказа:

Одговор српске владе на ултиматум предат је а. угарском Посланику 12. Јула и, онога тренутка кад му је предат, он је изјавио, како са тим одговором није задовољан!

Како је он могао унапред знати хоће ли његова влада са тим одговором бити задовољна или неће? Никако другаче већ што му је унапред било наређено да тако каже, па макар какав био одговор српске владе. И не само што је а. угарски Посланик изјавио то, него се исте вечери преселио из српске Престонице у Земун, а то ће рећи: прекинуо са српском владом дипломатске односе.

Поред тога исте вечери прекинут је бродски саобраћај између Београда и Земунa, и путници из Србије задржани су у Земуну под стражом. Ноћу, пак, а. угарска погранична стража изазивала је пушчану чарку на Дунаву и Сави. Српска граница према

Београду, Смедереву, Градишту, и т. д. већ је била поседнута густим масама а. угарске војске, као год да је ратно стање било оглашено.

Услед свега овога српска влада упутила је 12. Јула Српском Народу овакову прокламацију:

Српском Народу.

Пре два дана поднела је Аустро-угарска влада Српској влади представку с извесним захтевима и оставила је рек, да се на то одговорори до вечерас у 6. сахати, стављајући у изглед прекидање дипломатских односа, ако неби била задовољена. Српска је влада, знајући да одговара жељама вашим и потреби мира, коју осећа не само Србија него, уверени смо, и цела Европа, изашла у сусрет царској и краљевској влади, до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ићи ниједна независна држава.

Уздајући се у помоћ Божију, у своју Правду као и пријатељство Великих Држава, које, уверени смо, желе исто тако, да се мир одржи, надамо се да ће се овај сукоб свршити мирно; али како је а. угарски Посланик вечерас изјавио у име своје владе, да није задо-

вољан нашим одговором и да коначно прекида дипломатске односе, Влада је српска принуђена, да за сваки случај, одмах предузме најпотребније мере војничке за одбрану земље. Сматрамо за дужност позвати Народ на одбрану Отачбине, верујући, да ће се нашем патриотском позиву сваки радо одазвати. Ако будемо нападнути Војска ће вршити своју дужност, а грађанима, који нису позвани под заставу, саветујемо да остану код својих домова и мирно раде своје послове.

Уз то беше наређена мобилизација целокупне српске војске.

Јули 13. и 14. протекли су без већих догађаја, за које су време Велике Силе покушавале отклонити непријатељства, но, као што се могло и очекивати, без успеха. Тек 15. Јула српска влада добила је из а. угарске, преко Земуна, следећи телеграм:

„Краљ. српском Министру иностраних дела.

Пошто Краљевско српска влада није дала задовољавајући одговор на ноту, коју јој је предао Аустро-Угарски Посланик у Београду 23. Јула 1914. године, Царско-Краљевска влада налази за по-

требно да сама да задовољења својим правима и интересима и да ради тога прибегне оружју. Аустро-Угарска сматра, дакле, да се од овога тренутка назови у ратном стању са Србијом.

Министар Спољних послова Аустро-Угарске
Граф Берхтолд.“

За време овога рата, и од стране дипломата зараћених држава и од стране европске штампе, покретано је питање о томе, који је крив и који је изазвао овај рат са свима његовим грозотама?

Ми смо овде изнели податке који на ово питање дају позитиван одговор. Рат је изазвала Аустро-угарска, без датог јој повода од стране Србије, у цели, да тек решено Балканско питање у Букурешту, преиначи у своју корист. Може бити да Аустро-угарске дипломате нису предвиђали, како се из овога сукоба са Србијом може распаљети најпре европски а затим и светски рат, но та околност њих не правда већ доказује њихову неувидљивост.

Како изгледа то више не крију ни сами а. угарски дипломати. За доказ овога изнелимо експозе а. угарског Министра спољних послова, графа Чернина, прочитаног 4. Децембра 1917. године пред Одбором угарске делегације за спољне послове, а који гласи:

„Нарочито на југоистоку нашега дела света бијаху течај турско-талијанског рата и обају балканских ратова, као и Букурешки мир створили положај, који нити је трајност обећавао, нити ју је подносио. Турска у своме територијалном поседу осетљиво ослабљена, Бугарска, коалицијом својих пређашњих савезника, преварена у надама, које су се чиниле уговорима и победама осигуране као и у реализацији својих народних аспирација. Србија повећана далеко преко оправданих аспирација, на рачун туђих подручја, а Румунска, ушавши без боја и славе у посед бугарске Добруче — тај под заштитом споразумних сила сазрели резултат обају балканских ратова имађаше у себи све предуслове нових тешких заплета“ (Ево шта је било узрок рату који је А. угарска отпочела 1914. године.)

„Сигурне у руску помоћ, мишљаху тада Србија и Црна Гора да је дошао час, да ослањајући се на давно већ и свим средствима уприличену велику српску пропаганду, остваре своје аспирације на становиште делова подручја монархије. (Чиме да остваре? Јесу ли оне огласиле рат а. угарској? Јесу ли биле у повољним приликама за вођење рата?)

Царистичка и империјалистичка Русија, која беше поменуте земље код прослеђивања њихових основа увек морално и материјално помагала, створила је са своје стране на северо — истоку монархије све то очитује ширећим се суставом панславистичке пропаганде и војничкога уходарства, као и опетованим покусним мобилизацијама стање вечите напетости. Са знањем београдских властодржаца приправљено и уговорено Сарајевско умуство покренуло је напакон целу ствар (Напред смо доказали да ово није истина.) Попут муње расветлио је овај догађај читав положај. Судбоносни час Монархије беше дошао (Дакле: „судбоносни час беше дошао“) пак је ваљало за осигурање наше екзистенције злочиначком уплићу велико српства у наш унутрашњи државни живот стати на пут на одлучни и одлучујући начин. Стриљивост коју смо до сада показивали према своме југоисточном суседу, није се смела даље приказивати као слабост и немоћ, ако нисмо хтели да се монархија уздрма у својим најунутрашњијим темељима. Призив на оружје постао је неминован, кад је српска влада, на миг из Петрограда на недовољни начин одговорила на наш

ултиматум“ (А видели смо напред колико је то истина).

(Загреб. Новости, бр. 337 од 5 Дец. 1917.)

Каснија правдања а. угарских и немачких државника и политичара, према овоме што смо навели, без вредности су, као што је без вредности и говор немачког државног Канцелара графа Хертлинга пред Директором Волфовог Биро-а Др. Мантлером, који је том приликом рекао:

„Као државник и као хисторичар, који је свој досадашњи живот посветио и страживању хисторијских истина, могу изјавити: Немачка је савест чиста. Нисмо ми били они који су инсценирали Сарајевско убијство.“ (Београд. Новине број 346. од 1917 године.)

Очевидно хтео је рећи да је то била Србија, а ми смо напред доказали колико у таквоме тврђењу имаде истине.

И сам Кнез Лихновски, Немачки Посланик у Лондону, који је до пред сами рат вршио тамо своје функције, у својим мемоарима потврдио је до очигледности наше изношење. Он, на пример, признаје, да је рат, који је тобож изазван Сарајевским убијством, одлучен био од стране А. угарске и Немачке много пре него што је поменуто убијство учињено, у цели да се Букурешки у-

говор измени. Он јавно тврди, да рат нису желели ни Русија, ни Енглеска ни Француска и вели:

„Да су оне (Русија и Енглеска) желе рат и хтеле на нас напасти, требало је само да даду један миг у Београд, и нечувени ултиматум а. угарски неби добио ни одговора.“

Он, даље, вели, да је Енглеска нарочито дејствовала на Србију, да буде до крајњих граница попустљива према захтевима садржаним у ултиматуму и

„Српски одговор (на ултиматум) одговарао је настојањима Енглеским.“

Но све то није ништа помогло, услед чега Лихновски отворено признаје:

„све се јаче учвршћивао утисак, да смо ми (Немачка) хтели рат у сваком случају.“

Тако ствар стоји у истини. И ако су и све друге „Хисторијске истине“ графа Хертлинга овако истините као што је ова — далеко је дотерао...

Кад је у Београд стигла напред цитирана депеша о објави рата, Председник Министарства г. Пашић налазио се у Нишу. Муњевитом брзином прочуо се по вароши садржај депеше и само после неколико минута, све трговачке радње у вароши биле су затворене. Грађанство се беше повукло

у своје домове а варошке улице останаху пусте.

Отправник пондова у Немачком Посланству [које беше прихватило и послове а. угарског Посланства] барон Шратенбург обратио се истог дана у 3 сах. после подне телефоном своме Посланику у Ниш, питајући га за обавештење о објави рата, на шта му је овај одговорио, да му о објави рата апсолутно ништа није познато. Немачки конзул граф Спе прешао је одмах у Земун, опет ради тога, где му је у војној Команди речено, да и они о објави рата ништа незнају! Све ово поменута господа доставили су српској влади а ова нижим властима. Услед тога беше у Београду овладало опште уверење, као да је поменути телеграм о објави рата неистинит и инсцениран, можда, у тој цели, да би се са наше стране изазвао први оружани сукоб, који је, разуме се, изостао. Пред вече по вароши су растурани плакати следеће садржине:

Грађанству Београда

„Суд општине града Београда, на кога се прешло старање о јавној безбедности у престоници, објављује:

Да аустро-угарска војска још нигде није прешла границу наше отаџбине и да с поћашња борба није водила као

последња напанда, већ је то био сукоб погранични, услед неспоразума предстража.

На основу тога суд општински
Наређује:

1. Да сви трговци, нарочито они који тргују животним намирницама и сваковрсним потребама, одмах отворе своје радње;

2. Да хлебари одмах отворе пекарнице и месе хлеб, а општински се Суд споразумео са млинарима да брашно мељу и у будуће по исту цену продају хлебарима; и

3. Да нико не проноси нити причама какве вести, а нарочито лажне, јер ће сваки онај за кога се утврди да проноси лажне вести или вести о кретању војске, бити најстрожије кажњен.

Председник Ђ. Б. Несторовић, кметови: Добр. Митровић, Милан Марковић, Ђока Јовановић, Младен Боторић“.

Било је мало чудновато одкуда је и због чега старање о јавној безбедности у престоници прешло на општински Суд кад је, по закону иста дужност припадала државној полицији, али се брзо објаснила ствар: органи београдске полиције услед пушчане пуцњаве прошле ноћи, беху поу-

тицали из Београда, одакле су, нешто милем нешто силом убрзо повраћени на њихове дужности.

Није требало да прође много времена па да се види, како је онај телеграм графа Берхтолда о објави рата, био истинит, а наде представника наших власти и грађана неоправдане. Следеће ноћи, између 15. и 16. Јуна, око половине ноћи, загрмили су безбројни топови. То су а. угарске батерије, са монитора усидрених на Дунаву више Земуна и са Бежанијске косе, гађали београдску тврђаву и варош. Топовска ватра трајала је без прекида до сутра дан у 8 сахати, када је обустављена.

Тек после овога следовала је прокламација Српскога Престолонаследника Александра од 16. Јула:

Мојим јуначким и драгим Србима,

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше Краљевине и нашега народа са Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су

најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак то остало неиспуњено. Залуду су Српски и Хрватски граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Европи за славу и корист Бечкога двора, залуду су биле жртве које је Србија за владе Мого деда поднела кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевном, — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ где год био, свак и свуде су сумњичени и зато су увек запостављани другим народима. Пре 36. година заузела је Аустрија Босну и Херцеговину, које су устале биле да се ослободе, а пре шест година коначно их је присвојила без правно, обећавши им уставне слободе, које онакве какве су дане, нису ниуко-

лико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народа, нарочито у бујне и неразмишљене омладине, па је напослетку изазвало отпоре, па и Сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалила, осудила и изјавила готовост да ће предати Суду сваког саучасника али је и брзо, са запрепашћењем, видела, да аустријанци за њ бацају одговорност не на своју хрђаву управу или на поједине кривце самога дела, него на Краљевину Србију. Без обзира што је оно убијство извршио само један човек, њин поданик, уз припомоћ неколико другова и то у њиховој земљи, пред очима свих њиних власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и офицере, српску владу и напослетку целу краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривце јединствено је у историји Европе, где онака злочина дела, на жа-

лост нису ретка. У смислу тог окривљавања поднела је а. угарска влада 10. ов. мес. Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима, тражећи од Србије задовољење и остављајући јој рок од 48. сахати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и потреби мира, коју осећа не само Србија већ и цела Европа, хтела избећи по сваку цену сукоб, и зато је изашла у сусрет аустро-угарској до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ићи ни једна независна држава.

Кад је о томе извештен а. угарски Посланик, изјавио је одмах, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска нам Русија — покушале склонити а. угарску владу да пристане на мирно решење ствари. На жалост, бечки државници

осташе глухи према саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног европског заплета.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају незреле плодове свога труда, Ја сам принуђен позвати све Моје драге и храбре Србе, под српску тробојку с уверењем, да ће се они и у овој прилици показати достојни својих славних предака, онакви, какви су били лане и преклане. С вером у свевишњег Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сродника и поузданих пријатеља, примимо, с нашом јуначком браћом Србима Црне Горе, борбу која нам је обесно наметута. У нашој славној прошлости, старијој и новијој, има доста сведочан-

Става да Србин, кад је сложан, може
победити и много већег противника.
Посведочимо још једанпут да се Србину
уме жртвовати за своју отачбину и Оби-
лићским пожртвовањем; одбранити је
пред многобројним охолом непријатељем.

Срби, браните свом снагом. своје
огњиште и српско племе.

16. Јула 1914. године
у Нишу.

АЛЕКСАНДАР с. р.“

Борбардовање Београда, које беше престало 16. Јула у 8 сахати пре подне, поново је настављено истога дана од 11 сахати, и са незнатним прекидима трајало целог дана и следеће целе ноћи. Гранате су падале на све стране и по свима крајевима вароши, од којих су страдале безбројне приватне грађевине и изгинули многи људи.

Јула 16-ог после подне Суд општински објавио је добошем: да варошки грађани беже из Београда где који зна, и спасавају се од опасности. Који неби могли бежати, њима је саветовано да се за време топовске ватре крију по подрумима. . . .

Међу онима који су следовали савету Општинскога Суда, био сам и ја. Сутра дан по Св. Илији — 21. Јула — добегао сам до села Ресника [јер је од те станице саобраћала железница] а одатле, у прљавим и стачном погани препуњеним вагонима отпутовао за Врњце.

II. Епизоде

Година 1914-та.

I. „Пућа“.

Добро је некад неко рекао, да човек тек у нужди позна, без чега може а без чега не може бити.

Који је, на пример, од нас, београдских избеглица, раније могао и помислити, да можемо живети: и ван нашега ленога и чистога Београда; и без његових равних тротоара и дрвене калдрме; и без оних безбројних угодности, са којима се бесмо, тако рећи сродили; и без оних многих и раскошних артикала за исхрану; па онда, без Позоришта, без концерата, без Биоскопа, без корзо-а и т. д. и т. д.? А ми смо живели без свега тога и опет били задовољни! Живели смо у малој, каљавој паланчици — па смо се ипак по њој удобно шетали. Калдрма је

цомбаста, али су нам брзо табани одебљали па нас није убијала. Собице у којима смо становали мале и ниске, па смо ипак у њима целим плућима дисали. Постоље тврде, па смо ипак у њима слатко спавали. Хране у маломе избору, али смо увек сити били. А и забављали смо се, те још како.

Пре подне ми мушкарци обично смо тражили један другог, да сазнамо новости и да се обавештавамо о политичкој и ратној ситуацији. Претресали смо разноврсна политичка питања, а најобичније: да ли ће се још која од неутралних држава у данашњи рат умешати; докле ће рат трајати; и какав ће бити крајњи резултат истогa. Као што се види, све крупна и тешка питања, а ми смо их решавали брзо и лако, разуме се, како смо желели да буду решена, т. ј. да се у рат морају ускоро умешати и Италија и Румунија, и Грчка, све на страни Четворнога Споразума; да ће се услед тога рат брзо окончати; и да ће то бити у нашу корист. И решивши тако ове проблеме, сви смо били задовољни, после чега разилазили смо се својим кућама, да слатко ручамо. Тако нам је пролазила прва половина дана.

После подне од 2. сахата одлазили би на жељезничку Станицу, недалеко од вароши да дочекујемо и испраћамо возове, где смо се виђали са по којим познаником у пролазу, и од ових чули по какву новост. По одласку возова враћали би се, у већим групама, у варош, на одатле продужавали шетњу даље, преко гвозденога моста на Морави, у поље где су се свакодневно вежбали регрути. Узгред би причао један једно, други друго. Падали су вицеви и доскочице, да смех никако није престајао. . . .

Било је нечега нарочито пријатнога у овоме животу у Збегу. Докле смо, живећи у Београду, једва познавали једни друге, овде смо сви били као једна породица. Никада се у друштвима није могла чути она стара наша махна оговарања и подсмевања, већ смо се, у пуном смислу речи, сви међусобно волели. . . . Гледајући нас, увек веселе и у смеху, мештани су нас сматрали за срећне и задовољне. А како су притом знали, да су наши домови и сва наша тековина остали у Београду, на домак непријатељевих граната, које су их рушиле и уништавале, морали су се чудити овакоме понашању нашем.

А и било је чудно, и слободно могу рећи, да смо с обзиром на то, и ми били нека врста јунака. . . .

Рекох како смо већи део дана проводили у смеју. А како да се не смејемо, кад се код нас свакодневно, могло, на пример, слушати и овако што:

Једнога дана неке новине бежу донеле вест, како је Руска коњица, под заповедништвом Генерала Рененкамфа, у своме налету на угарску равницу са ове стране Карпата, заузела варош Мармарош — Сигет, а следећег дана газда Миша београђанин причао је у друштву:

— Е, Богме кад су Руси ономад заузели Мармарош Сигет, онда су они данас зацело у Пешти, јер између та два места растојање није веће од 70 километара.

— Којешта, приметио је на његов говор пензионисани војни капетан г. Јевта и очевидно, хтео доказати како је мишљење газда Мишино неоправдано. Но овај му не даде да продужи говор већ плану и срдито продужи.

— Зашто: којешта? Кад ја нешто кажем, господине мој, то мора бити тачно. Својим

ушима ја сам ноћас сву драгу ноћ слушао топовску грмљавину. А знате ли откуда је то? Отуда. Јест, господине мој, позната је ствар да вода спроводи звук далеко, дакле, тај звук долази отуда до Дунава, а после Дунавом и Моравом, до нас. Па онда, господине мој, ви, по свој прилици не познајете руску војску а ја је познајем добро. Руски козаци — то су змајеви, а тај њихов ђенерал Рененкамф, то је... то је, тако да се изразим једна хала. Дакако...

Или би пензионисани Капетан г. Јоле причао, како му се у очи прошлога празника, кад је легао да спава а још није био заспао, јавио и главом и брадом Исус Христос и рекао му: „Сине мој возљубљени! Ти си цео свој живот проживео богу угодно и — алал ти вера! Знај, да због тебе и још неколико таквих као што си ти, и греје сунце земљу“...

Но нико нас није више засмејавао од госпођице Пуће.

Госпођица Пућа то је девојка, београђанка. Из добре је куће, лепо васпитана и доста интелигентна. Како јој је право име ја ни данас не знам, јер су је сви звали „Пућа“.

Била је врло духовита а притом ђаволаста и радо се шалила. Умела је необично лепо да имитира говоре и гестове појединих типова, а уза све то била је ванредно довитљива, тако, да се у свакој прилици умела наћи а да се не збуни. Само једанпут догодило се са њом другаче, т. ј. била се збунила, и то баш хоћу да испричам.

Једнога дана после подне враћали смо се, по обичају, са жељез. Станице и упутили гвозденоме мосту, да преко овога одемо у поље где се војска вежба. Било нас је неколико мушкарца и два пута толико дама. Уз пут госпођица Пућа причала је друштву своје утиске о нашим новим рекрутима, од којих је, како рече са многима и разговарала, само да би их боље упознала.

Пред нама за стотину корачаји био је гвоздени мост, а одонуд из поља чула се песма војника:

„Ој Србијо мајко мила,
Ти ћеш постати царевина...“

А негде мало даље, где рекрутска одељена још не беху добила „вољно“, разлегала се команда:

„Лева, десна; лева, десна.“

Један, два; један, два.“

Госпођица Пућа причала је:

— Могу слободно рећи, и не варам се, да су потпуно свесни оне свете и узвишене дужности која их чека, и да код њих нема ни трунке страха од онога, што их сутра — прекосутра очекује... Питала сам једнога од њих да ли га је жао што је позват у војску, те је морао на дому оставити своје миле и драге, па знате ли шта ми је одговорио?

Баш тада наилазили смо на мост. С противне стране овога такође су наилазили војници једнога одреда, које је предводио наредник — питомац војне Академије.

— Одговорио ми је, продужавала је госпођица Пућа, да га није ни мало жао! — „Па шта да радимо, рекао ми је, иваба се подигао противу нас, да нас прегази и затре, и ми се морамо бранити... Та ваљда нећемо сви изгинути; биће кога који ће се и вратити. А и они који буду изгинули неће жалити — имали су рашта погинути.“ Тако ми Бога тако, ми је одговорио.

Сироти! продужавала је даље. Сваки од њих оставио је на дому који родитеље, који

жене а понеки и дечицу, и Бог зна хоће ли их опет видети... Па зар није њихов положај тежак? ... Па се још нађе по који старешина који их мучи и злоставља! ... И баш је паметно учињено што су им сад одредили кадете да их они обучавају, те ови, као образовани људи поступају са њима врло лепо, те им тиме чине положај колико толико сношљивијим.

Одред рекрута био је испред нас за двајестину корачаји.

— Ето тај наредник, продуживала је госпођица Пућа, показујући на наредника — кадета, који је водио одред испред нас, поступа са њима понајбоље. Пре неки дан разговарала сам са једним рекрутом, на бунару, а баш тада пролазио је улицом овај исти наредник. „Сви поступају са нама лепо, говорио ми је тада тај рекрут, али нико боље од овога, који се тако опходи са нама, као да је свакоме од нас најрођенији род. Ни рођени брат није увек према брату такав какав је он увек према свима нама“ ... А погледајте га пажљивије. Зар се не познаје да је из неке добре куће и да је лепо васпитан? ... Доиста васпитан човек познаје

се на свакоме кораку А погледајте и његове војнике! Гледајте како поносито корачају Како да их човек не воле?

Одред рекрута баш је пролазио поред нас. Наредник — кадет одсецао је:

Лева, десна; лева, десна.

Један, два; један два."

Па затим наједаред љутито подвикну:

Ти, бре, Пућо... не говори!

Госпођица Пућа поцрвене, у лицу као мајска ружа, обори очи и не проговори више ни речи.

Ми се сви агледасмо запрепашћени!

Први и последњи пут тада сам видео госпођицу Пућу збуњену, и то добро збуњену.

А ево шта је било у ствари:

И у одреду војника којим је командовао наредник — кадет, једнога војника звали су „Пућа“, и то је био тај, на кога је наредник викнуо да не говори у фронту.

Али — ми то нисмо знали.

II. Поп Андреја.

Понекад, из дугог времена, и картали смо се, нарочито кад је било напољу хрђаво време. Обично смо се картали на новац.

Свакога дана, разуме се по себи, нисмо могли ићи у шетњу до Манастира, или ка селу Чајиру, или ка Бањи, или ма где на другу страну. И то, најзад, постане досадно, а по хрђавом времену и неугодно. Седети, пак, без икаквога посла — није лепо. А у оваковој једној паланчици шта се друго могло радити, него картати се? Међутим и то је могло бити само дотле, докле нису и последњу кафану, ону у којој смо се картали, узели за Болницу. Но и озома начину забављања дали смо патриотски карактер. Бесмо са кафецијом уговорили, да сву пикслу од картања прилаже на хумане цели, и он ју је доиста давао болницама, да се за тај новац болесницима купују понуде.

Једнога дана картали смо се нас четворица пензионера: неки срески Начелик Јања,

Капетан Јевта, Судија Ђоша и ја. Капетан Јевту смо обично избегавали, јер је за њ кружио глас да пакује карте, но у овај мах нисмо га могли избећи зато, што је место четвртога играча било празно и он га је заузео. Играли смо фарбла.

Од самога почетка игре г. Јевта је стално добијао, а није се са основном могло посумњати да је добијао на сумњив начин, већ су га служиле карте. Ако би, рецимо, који од нас добио у картама 26. поена, он је добио 1 више. Ако би ко од нас добио три пуба, он би добио три даме, или три Краља или кеца, и тако непрестано. На њега се смешила срећа, говорио би са г. Јевта, да би објаснио овај појав.

Г. Ђоша и ја пролазили смо како — тако, т. ј. час губили а час и добијали, али, г. Јања стално је губио, због чега је био нерасположен па и срдит, у толико пре, што је тврдо веровао да се г. Јевта у игрању служи недопуштеним средствима, но да ово чини тако вешто, да нико не може приметити.

Еле, кад је г. Јевта једаред повукао повећу суму добити, г. Јања плану, па ће рећи свима нама:

— Да ли сте, господо, слушали што о неком поп Андреји? и помену место одакле је.

Неки одговорише да јесу, други да нису, а он настави:

— Поп Андреја, кратко да се изразим, био је један спадало у свакоме погледу. Све је био и све је радио, па се најзад запопио и добио парохију, мислим у Чачанском округу.

Пошто се запопио отиде једнога лета у Аранђеловац, у посету својој родбини, па, бавећи се тамо, једнога дана сврати и на оближњу киселу воду, у државну гостионицу, у којој је затекао своја два стара познаника.

— О! Здраво, попе! викнуо је један од ових, — и то је био пензионисани телеграфиста Станко.

— Гле, поп Андреје! довикнуо је други, и то је био дејствителни телеграфиста Стаменко.

Одкуда ти овде?... Кад сте ви дошли овамо? питали су један другог и на ова питања одговарали. Онда су узели разговарати о другим стварима и кад су се сити наразговарали, таде ће г. Стаменко пред-

ложити да потраже карте, те да мало опробају срећу, овако прибогу, као што ми чинимо.

Речено — учињено.

Сели су за сто и отпочели играти. Одиграли једну партију, одиграли другу, па и трећу, и четврту. Поп Андреја стално је губио! Помислите: поп Андреја, спадало у свему па и у картама — губи!

Шта је ово? питао се у чуду поп, који није свикао да губи на картама. — Да сам изгубио једну, па и две партије — хајде — де, али четири! Нису чиста посла. Има ту нечега.

И од тада поп Андреја поче пажљиво пратити сваки рад па и сваки покрет, како г. Станка тако и г. Стаменка.

Море, попе, шта је то с тобом? рећи ће му г. Станко.

Учинио што хрђаво па га бије баксуз, додавао је са подмехом г. Стаменко.

Поп је ћутао и — гутао кнедле.

Дође ред на њега да подели карте и он подели „мајсторски“.

Још 5. динара, рећи ће први на реду г. Станко.

Г. Стаменко положи 5. динара и затражи још 10.

И тада поп Андреја опази, како и Станко и Стаменко, као нехатно, куцају прстом по столу, као да би пратили какву мелодију.

Услед тога сконцентриса сву пажњу на тај појав и убрзо увери се, како се г. Станко и г. Стаменко телеграфским куцањем договарају, т. ј. јављају један другоме шта имају у картама.

Аха, то ли је? рече поп у себи. Е па добро. Тиме ћу се од сада и ја користити.

И од тада, слушајући пажљиво шта откуцавају г. Станко и г. Стаменко, увек је знао шта они имају у картама. А знајући то, надметао се кад су његове карте биле јаче од њихових, а узмицао кад су биле слабије. Разуме се, од тада је стално поп почео добијати.

Тако су играли нека два до три сахата. Поп је стално добијао, а она двојица губили. За то време г. г. Станко и Стаменко изгубише скоро сав новац који су имали, услед чега су се љутили и псовали карте. Поп је ћутао и по који пут левушио:

„Окреће се коло смрти,
На сваког ће доћи ред.
То је закон неминован,
Закон хладан као лед“.

Кад су отпочели играти последњу партију, карте је поделио поп, и поделио их како је само он умео.

Још 10. динара виче г. Станко и куцка по столу: три пуба.

Плаћам и тражим још 20. одговара г. Стаменко и куцка: три даме.

Плаћам и ја, вели поп хладно и тражим још 40. динара, куцкајући притом: три кеца.

Табло!

Згледаше се г. Станко и г. Стаменко запрепашћени! Они беху заборавили да је и поп Андреја, за време нашега првог рата са Турском, био војни телетрафиста.

— Шта је то, попе? викну г. Станко, сав црвен у лицу,

— Које? упита поп хладно.

— То што си претом куцкао по столу? објасни му овај.

— То? учини поп, правећи наивну гримасу. Па то није ништа. Видим да куцкате ви на рекох у себи: хајде да им правим друштво.

— Батали ти то, одсече г. Станко још љуће. Ниси ти само куцкао, већ си јављао да имаш три кеца.

— Оно, и то је истина одговори му поп али и ти си тако исто куцао да имаш три пуба а г. Стаменко да има три даме.

— То је срамота! повикаше у један глас и г. Станко и г. Стаменко, покупише оно мало својих пара што им беше претекло, па срдити одоше из гостионице.

— И ја велим то исто, довикивао им је поп, смејући се на сав глас.

Кад је г. Јања довршио ову приповетчицу, рећи ће:

— Код нас, до душе, није било телеграфскога куцкања, али који зна да није било знакова какве друге, например, војне природе.

И у гостионици наступи општи смех.

III. Код Картаре.

Пензионисани Капетан г. Јоле могао је иначе важити као несумњиво исправан човек, али... Много је волео да прича о поште-но и праведно проведеном дотадањем животоу своме, а зна се, да исправни људи то не раде. У тим својим причањима терао би тако далеко, да је тврдио, како му се, као поште-номе и праведном човеку, понекад чак свеци јављају и праве му комплименте у погледу његовог поштења.

Па ипак, он је на мене чинио утисак поштенога но при-простог човека. Био је врло празноверан, па је, може бити, и то био узрок његовоме самохвалисању. На при-мер: веровао је у снове; веровао је да имаде људи нарочито обдарених који могу прори-цати; веровао је у привиђења; веровао у спиритистичке треножне асталчиће и Бог зна у шта још. И у све ово веровао је то-лико, да није било могуће поколебати га у томе. Онаквих какав је био он, имаде у нашем друштву повише њих

Једнога лепог и сунчаног дана ходали смо друмом ка Манастиру: тај г. Јоле, неки г. Сима, за кога ни данас не знам шта је био по занимању, и ја. Сима нам је причао своје утиске са путовања по свету, а путо-вао је много и далеко, а ми смо га са за-довољством слушали. Између осталог при-поведао нам је о једном доиста ретком догађају: Како је неки Србин из извеснога места у Истри, човек ни богат ни сиромаш, изненадно и наједаред постао милионар, јер му је још у детињству у свет отумарали брат, умрео у Америци, а њему оставио у наслеђе своју тековину од 1. милиона долара [5. мил. динара]; како је то наслеђе још пре петнајест година примио, али до дашњега дана није од истог на своје потребе потро-шио ни ситне паре, већ је целу суму предао на приплод новчаним заводима, а кад о концу године прими приплод од новца, он га до последње крајцаре издели: црквама, хуманим установама и сиротињи по су-седним општинама; и најзад, како је, на случај своје смрти и главницу наменио на исту цел.

Кад је г. Сима довршио ово припове-дање, тада ће му г. Јоле рећи:

— Не треба да нам казујете какав је иначе био тај човек пре него што је наследио то богатство, а, ево, ја ћу то погодити, као год да сам га од рођења познавао. Извесно да је био поштен и праведан, јер само поштене и праведне људе Бог награђује тако.

— А ја сам о њему слушао баш противно томе, примети г. Сима и хтеде ово образложити, но г. Јоле прекиде га у говору и рече:

— Оставите, молим вас, оно што свет о њему говори. Свет је пакостан и хоће против богатих и срећних људи да говори што му год дође на памет. Ја то знам добро и, верујте ми, то је тачно. Ево видите, ја сам сиромаш човек и осим пензије ништа друго немам. Због тога ме, тако рећи нико не зна нити о мени што говори. А сутра кад би постао богаташ, правили би ме и рогатим и репатим, У осталом — живи били па видели Ја предосећам да ме за мој досадашњи примерни живот кад — тад очекује слична награда од Бога. И ја имам брата који је пре тридесет година отишао некуда и до сада није се о њему ништа чуло, па зар би било чудо, ако је и он у Америци

постао богаташ, па мени своје богатство оставио у наслеђе. У осталом, мени је једна картара прорекла то Ако то буде, ево памтите, па ћете чути шта ће свет тада о мени говорити.

— Част и поштовање вама, приметиће г. Сима на то, али о чича Срећку [тако се звао онај наследник милиона] слушао сам од свију само неповољне гласове, те немам разлога сумњати у истиност истих.

— Злоба и пакост, злоба и пакост, понављао је г. Јоле. Ви сте млад човек па још не познајете свет, али га ја познајем добро.

Да бих прекинуо тај разговор у коме и једна и друга страна упорно остајаху при своме тврђењу, замолио сам г. Јола да нам исприча шта му је та врачара, коју је споменуо, прорекла, и он нам узе причати:

— Пре 3—4 године неки цигани чергари беху разапели шаторе на Становљанском пољу више Крагујевца. Хођајући једнога дана туда позове ме једна од циганака, да ми размеће карте. — Хајде баш да видим шта ће ми казати, рекох у себи, а знам да међу картарама имаде и таквих које умеду истину прорећи, — па свратим. И ево шта ми је

казала: — Имаш, вели, некога сродника негди далеко, далеко — чак преко мора. Кроз пет недеља, или пет месеци или пет година, он ће умрети а теби оставити силно богатство. Тако ми Бога тако ми је рекла Па молим вас, откуда је она могла знати да ја имадем брата негди далеко преко мора, кад, нити је познавала мене нити икога мога? . . .

У току овога разговора стигли смо у поље где су се вежбали рекрути и где се беше стекло доста и других избеглица обојега пола. Остали смо тамо неко време, па се одатле вратимо у варош.

Сутра дан после подне опет смо се састали сва тројица, и, по наваљивању г. Симином, опет се упутимо преко гвозденога моста, само сад, кад смо прошли мост нисмо се задржали у пољу, већ продужили шетњу ка Манастиру. Кад смо стигли у близину грабовачке Механе, угледа смо испред себе, поред пута, циганску чергу.

— Одкуд сад ово! зачуди се г. Јоле.

А на то г. Сима отпоче причати:

— Море, људи, и овде имаде једна циганка која размеће карте. Срамота ме је, али вама хоћу да причам. Синоћ, после оне

наше шетње, долазио сам још једаред са неким друштвом овамо, па ме та циганка позва да ми размеће карте и ја пристадох. Да ли ћете ми веровати кад вам кажем, да ми је чак и име погодила?! Чудо једно, — па то вам је. И није се то догодило само самном. Разметала је и другима и свакоме погодила име! Једноме Шапчанину рекла је, да му је сво имање разграбљено, а то је била истина, разграбили му га аустријанци при упаду у Шабац!

— Хајдемо, да и нама размеће, понуди г. Јоле.

Ја не хтедох, а г. Сима као да једва дочека то, па навали и он да свратимо — и сврати смо.

Испод черге, дубље унутра, спавала је једна стара циганка, а при самоме уласку седела је друга, млада око двајестину година и дојила дете. Чим је угледала нас, одмах нас понуди да нам баца карте.

Ево овај господин хоће да му размећеш, рече јој г. Сима, показујући на г. Јола.

Циганка извади из недара некакве старе, прљаве карте, једва петнајестину листова, размете их мрморећи некакве неразумљиве

речи, па их на подланици поднесе г. Јолу да их пресече, што овај и учини. Онда узе кажипрстом разбројавати карте поређане испред ње говорећи:

— Господин си човек Име ти је Јоле. Јели тако? . . . Као да си некада носио сабљу а и опет као да ћеш је носити Изгубио си друга — удовац си, и имаш једно дете [права истина] које волеш као очи у глави Јели тако? Имаш једнога рођака, брат ли ти је или шта друго, негде бестрага далеко Трули је газда а нигде никога нема сем тебе Погледај: мртвачка карта умреће. Ти ћеш добити сво његово богатство Благо теби! Ако није тако да нисам која сам.

Добро, добро, рече ој г. Јоле, насмејана и задовољна лица, извади пола динара и даде јој, па пође од черге натраг и нама довикну:

— Хајдете.

Пођемо и ми, и кад смо од черге одмакли педесетину корачаји, а г. Јоле ће нам рећи;

— Е јесте ли сад својим рођеним ушима чули? Та жена није ме до данашњег дана ни видела а кмо ли да ме познаје. Па кад

каже: да сам официр; кад ми је погодила име; кад је погодила да сам удовац и да имам једно дете које волим као очи у глави, како да јој човек не верује и оно друго?

Ми смо обојица ћутали. Што се мене тиче, ја сам збиља био изненађен оним што је циганка казала

Сутра дан отпоче се по варошици, зуцкати, како је г. Јоле био код картаре насамарен, јер је, говорило се, г. Сима дан пре ову научио шта ће да прориче г. Јолу. Сад је и мен' почело бивати јасно, зашто нас је г. Сима нарочито водио циганској черги, и шта је значило оно прикривено његово климање главом на картару, које ја јуче нисам разумео. . . .

Неколико дана после овога а г. Симе несташе из варошице. Беше се некуда одселио. А и г. Јола ретко је ко виђао за то време.

Кад је прошло десетак дана после овога, ја бејах, по обичају, изашао на жељезничку Станицу, и наједаред испаше г. Јоле преда ме.

Нисам се од вас надао таквом чему, рече ми срдито.

Кажем му, како ја нисам ни најмање умешан у ову комедију, и како је све то,

вероватно, учинио сам г. Сима, без мојега знања, према чему да он нема разлога љутити се на мене.

Могao јој је он казати што му је воља, па ипак, ја сам уверен, да ће се обистинити оно што је она казала, раче ми он. — Ако је он научио ову, није научио нити је могао научити ону у Становљанском пољу.

То рече па се окрете и оде преко железничке пруге, у поље.

Г. Јоле се и даље хранио и загревао надом, да ће једаред постати велики богаташ. Па и то надање, макар и не остварено, у стању је да човека прави срећним, бар за неко време.

IV. Шпијуни.

Међу нама, избеглицама, често се могао видети и један далматинац, млад човек од двадесет и коју годину, по његовоме казивању свршени техничар. Отац му је био маџар, због чега је носио маџарско презиме — Нађ, а мати српкиња, због чега је говорио лепо српски. Рат га је затекао у Београду, камо беше дошао да би нашао какав посао. Па како га је рат затекао ту, а он био а. угарски резервни официр — интерниран је у нашу паланчицу.

Докле му је трајало оно позациа што је био собом донео, нико није ни обраћао пажњу на њ. Међутим, новац се свакодневно трошио и он га је сваким даном имао све мање. Од куће, из Далмације, није добијао, а ваљда није ни могао добијати, помоћи за издржање, а овде му позајмице нико није давао, зато, што га нико није познавао. Исто тако нико га ни иначе није помагао. Молио је власт да га пошаљу у наше нове осло-

бођене крајеве, где су радиле катастарске комисије, неби ли код њих ступио у посао, па га нису послали. Тражио је да га сматрају као ратнога заробљеника и да га као таквога хране. И то нису учинили. И тако је, најзад отпочео трпите сваковрсну оскудицу па и — глад.

Гладан човек љут је на цео свет и склон на свашта, па и Нађ, где год би стао, жалио се на стање у коме се находио, и на равнодушност свију у Србији, према његовој беди и невољи.

Ако да Бог те останем жив и по свршетку рата, и вратим се својој кући, никад ми неће ни на памет пасти да још једаред дођем у Србију. А световаћу и свакога другог да то не чини, ако није рад да код овдашњих бездушника страда, говорио је пред неким.

Те његове речи, можда још увеличане и заокругљене, дошле су и до ушију власти, и одтада је Нађ постао предмет нарочите пажње местне полиције.

Кад тако хрђаво говори о Србији и Србима, а по презимену маџар је, онда мора да је аустријски шпијун, резоновало се од свију, па је тако резоновала и власт.

Оно, до душе, тај Нађ је свакодневно излазио на железничку Станицу и дочекивао возове. Пролазили су аустријски заробљеници, са којима је редовно нешто ћуђорио. Разбирао је о нашим ратним операцијама, о кретањима наше војске и о стању у коме са иста налази и. т. д. што је навлачило на њ сумњу. Али, брате, и ми смо: и дочекивали возове, и разговарали са заробљеницима, и разбировали о ратним операцијама и о кретању војске, па нас није нико као шпијуне сумњичио. Најзад, да ли је он био аустријски шпијун или није, Бог свети зна, али уопште се држало да јесте, због чега су га сви избегавали и клонили га се...

Тако исто међу нама живио је и један гимназијски Директор из А. угарске са госпођом. Њих је рат затекао у Врњачкој Бањи, па се нису могли вратити већ остали овде. Директор је био добар човек и примеран Србин, само необично повучен и ћутљив. Његова госпођа, напротив, говорила је радо и — говорила је много. Осем тога, с обзиром на наше обичаје, понашала се врло необично. Кад би госп. Директор и она дошли у гостионицу, госпођа би запалила ци-

гарету и пуштала из ове димове, као какав турчин. Она би позивала гостионичку послугу и поручивала шта ће им донети, било за јело или пиће; Она би дохватала новине, читала их мужу и тумачила му написе, који ју је марљиво слушао; Она би отпочињала и прихватала разговоре са околним гостионичким посетиоцима. Све она.... Носила се доста скромно, и на глави увек имала један, не баш леп шешир, без кога је ни у кући ни на улици никад нико није видео. Међ женскињем говорило се, како је тај госпођин шешир у нераздвојној вези са њеном бароком, јер је ћелава, и може бити да је то и било тачно.

Еле, једнога дана после подне, докле сам се бавио на перону жељезничке Станице, приђоше к мени Господин Директор и госпођа му, па, пошто смо се међусобно представили и поздравили, рећи ће ми госпођа:

— Да ли, благородни господине, познајете оно лице тамо? и показа ми руком Нађа, који је стајао на другоме крају перона.

Кажем јој, како о њему знадем само толико да се зове Нађ; да је из Далмације; да је свршени техничар; да је овде интер-

ниран; и да на њега сумњају као да је аустријски шпијун, у шта ја не верујем.

— Како? Не верујете? узвикну госпођа разрогачивши очи од запрепашћења. Немојте, благородни господине, ни мало сумњати у то Ја бих се смјела заклети да је он шпијун. Тај редовно хвата мене и „мога господина“ (увек се о мужу тако изражавала) и хоће да дивани са нама, неби ли нам измамио коју реч, због које би нас касније денунцирао, јербо он знаде да смо ми велики србофили, а нама би, таман, још само то требало, како нас и иначе онамо попреко гледају.

Приметио сам госпођи пристојно, како се она у томе, може бити, и вара; и, како је Нађ вероватно и поштен човек, али, налазећи се у великој беди и невољи, може бити да покадшто рекне што непромишљено одакле се после стварају закључци какав је и овај госпођин.

— Немојте, забога, бити толико наивни, рече ми она Ах, та ви незнате колико тај полип што се зове Аустрија имаде на све стране својих пипака, овакових као што је овај човек. Познам ја њих, благородни

господине, докле их погледам. Мој господин често ми каже: „што ти умијеш прозријети људе, нико не умије тако“. Јест, доиста.

Господин Директор за сво то време ћутао је и смењао се, а ја, више из куртоазије, рекох:

— Можда је и тако.

Госпођа тада плану још више, па ће рећи:

— Није „можда“, већ је баш овако како ја кажем Ах, ти шпијуни, ти шпијуни! Тако ми Бога, све би их овим мојим рукама подавила Ви у Србији много сте наивни према њима, а требало би да сте много обазривији наспрам овакових хуља, и ту показа главом на Нађа . . .

Баш у тај мах стигоше на перон особе у чијем сам се друштву најобичније налазио, те се извиним господину Директору и госпођи и приђем истоме друштву. Тамо ме, опет почеше дирати због „удварања“ госпођи директорки, што мени, право да кажем, није било криво, не зато, што би госпођа директорка била завидна особа за удварање, већ због тога, што ми се тиме, у неку руку, одавало признање да сам за удварања женскињу још подобан.

Десетак дана после овога господин Директор и његова госпођа беху се одавде одселили некуда, а на два три дана после њихова одласка шетао сам се са мојим обичним друштвом преко гвозденога моста. Напред су ишле даме, а за њима ми мушкарци.

Једна госпођа причала је нешто своје друштву, а друштво се узвицима исчуђавало ономе што је слушало. То је привукло моју пажњу и слушајући пажљивије шта она госпођа прича, чујем ово:

— Ко би се могао томе надати?! . . . А видите, она се мени, одкад сам је први пут видеала, чинила сумњивом. Па молим вас, где би се једна дама, понашала, јавно онако како се понашала она? Запали цигарету и пуши; мужа назива „господин“; увек само она говори а муж јој се жив не чује! Па онда онај шешир! Смела сам се у живот кладити да јој је то барока.

— О којој је госпођи то реч? запитао сам, пришав дамама.

— О оној, којој сте се пре десетак дана на станичном перону удварали, одговори ми госпођица Пућа, и прсну у смех.

— А шта је то било са њом? упитах даље.

— Зар не знате? Па то је био мушкарац, рече ми она.

— Та шта говорите?!

— Бога ми, продужи госпођица Пућа. Помислите, нека њена суседка, кад су биле на излету у поље, приметила да она није женско већ мушкарац, па јавила то полицији. Ономад, кад су тобожњи јој муж и она хтели отпутовати одавде, полиција је на железничкој Станици претресе и о свему томе увери се И знате ли још шта? Код ње су нашли ваздаи што — шта, што је компромитује као аусријског шпијуна!

— То су лагарије, рекох ја.

— Нису то лагарије, приметиће она госпођа, која је причала ствар. Полиција је и њу и њега стражарно спровела негди. Питајте, па ћете се уверити. . . .

Сумњао сам у све ово па зато, кад сам се вратио из шетње, нашао сам Срескога Начелника, саопштио му шта сам чуо и питао га је ли то истина.

— Истина је да је таква достава учињена власти, а истина је и то, да је госпођа на згодан начин прегледана. И од свега само је то двоје истина а све остало лаж је. Нити

је госпођа била мушкарац, нити је код ње нађено ма шта што би је могло компромитовати. А нису ни спроведени одавде, већ су отишли где су хтели.

Тако је гласио одговор срескога начелника. . . .

Па зар није мудра она изрека; Ко из пушке убија — од пушке ће погинути? Госпођа Директорка која је онако олако сумњичила другог за шпијуна, најзад је и сама била осумњичена као шпијун.

V. На пецању.

Најзад и последњу гостионицу, једину у којој смо се састајали, узеше и претворише у болницу! Наступи питање: где ћемо се од сада састајати и како ћемо прекраћивати време? А, бога ми то јо била крупна брига. Нигде ништа не може се добити за читање, а од непрекидне шетње по околини, остадо смо без ногу. Да човек седи безпослен кући — ваља му се кавжити са женама. Да Бог сачува!

Једнога јутра рећи ће ми г. Јоле пензионисани официр:

— Постарао сам се за нас двојицу. Један овдашњи страсни пецач риба, бивши официр г. Сима, послаће ми сад до подне, две добре удице, једну за мене а другу за вас, па ћемо од данас кратити време пецањем риба, а, бога ми, и по коју рибу упецати. А јесте ли ви који пут пецали и разумете ли се у томе послу?

— Једва се сећам, да сам као ђак основне школе пецао у Лепеници, у Крагујевцу, одговорих му.

— То није ништа, примети он. Онда још нисте умели ни оценити какво је дивно задовољство пецање. А осим тога у Лепеници могли сте пецати жабе а не риби... То је забава којој нема равне. На пример: седиш на обали, у каквој хладовини, запалиш цигару а удицу бациш у воду. Седиш — чекаш кад ће наићи риба на удицу, а по глави роје ти се незнаш какве, разноврсне, мисли. И баш кад си у размишљању дошао на штогод што те највише забавља или интересује — а пловак тек заигра на води: почне да се трза. То је на удицу наишла риба и покушава са ове скинути мамлац. Напустиш сва размишљања и сав се претвориш у око, гледајући пловак. Чим овај почне да тоне дубље у воду, ти трзаш удицу и вадиш је напоље, а на њој виси и праћака се риба!... Зар то није занимљиво?

— Доиста је занимљиво, потврдих му.

Е лепо, продужи г. Јоле. Сад ако хоће могу и порушити све кафане и гостионице, — нама и не требају... Дакле, после подне

у 2 сахата дођите на Мораву, онде испод Мирићеве куће, где ћу вас чекати.

Отишао сам у одређено време на казано ми место и тамо затекао г. Јоле. У хладу једне велике тополе, био је припремио два голема камена за седење, од којих је на једноме седео он, а на другоме сео сам ја. Поред нас беху опружена два дугачка, витка штапа, на којима су биле привезане удице.

Браво! повика г. Јоле кад ме угледа а притом извади сахат и погледа у овај, па настави: — Равно два. То се зове тачност.

Запали смо цигаре после чега ја узех штап са удицом у руку.

Чекајте! викну он. Први пут хоћу ја да вам уредим удицу и да је бацам у воду, а ви гледајте и учите се, са поуздањем, да то учите код вештога и правога мајстора. Где год сам до сада са друштвом пецао рибу, за другога је могло и бити и не бити лова, а за мене га је увек било..... Докле би други упецали по једно рипче, ја сам хватао по неколико, и то каквих риба.... Оно, до душе, главно је имати среће, али поред тога треба човек и да разуме посао који ради.... Овако се то ради:

Кад то рече, г. Јоле извади из џепа једну лимену кутијицу, озго шупљикаву, и изручи из ове на подланицу неколико глиста, од којих одвоји две. Држећи ове две глисте на длану, другим дланом ударао је озго по њима, докле се нису обнезваниле. Тада навуче једну на моју а другу на своју удицу и баци обе у воду а мени даде штап од моје удице, поучивши ме како ћу да мотрим на исту.

— Е сад пазите, рече ми. Без сумње знате како се рибе крећу по води? Оне иду у гомилама и свака врста за себе. На пример кад више нас пецамо, неко време падају нам све шаранчићи. Мало доцније на од шаранчића нема ни трага, већ све сомчићи. После долази трећа врста и т. д. У једној групи риба које ће поред наших удица проћи може бити по стотину па и више комада. . . . Чини ми се, мало час рекох вам како у свакоме послу главну улогу игра срећа. Помислите само: седимо нас двојица овако са удицама, а поред наших удица пролази стотинама риба, и од свију њих ухвате се само две, а оне остале пролазе даље мирно и ни једну ни глава не заболи! Е, хајде, објасните ми: зашто се није упецала

која друга риба него баш ове две упецане?

— Случај, одговорих му.

— Да, случај, понови он. Неки то зову случај, други, удес, трећи судбина и т. д. Али назовите га како му драго, у самој ствари ту су: срећа и несрећа. Оне две упецане рибе биле су несрећне и — квит. У томе је цела ствар Ја се само чудим, како се многи, иначе паметни људи, опирају овоме гледишту! . . . Ја ћу вам из сопственог искуства испричати неке догађаје, који ово моје гледиште још очигледније потврђују:

— За време нашега првог рата са Турцима, 1876. године, ја сам био поручник и четни командир и био сам са својом четом код Бабице Главе. Имали смо као коморцију једнога Грочанина, човека необично плашљива. Врло често дешавало се, да са околних висова, из камењака, припуцају на нас Арнаути из брдских топова. У том случају ми, војници, пожуримо да их растерамо, а тај коморција, чим припуцају топови, одмах тражи и нађе какво дебело дрво, па се иза овога заклони, да га граната неби ударила. Еле једнога дана кад се поновила таква пуцњава, војска је опет појурила да растера арнауте,

а коморција се опет заклонио иза једне огромне, стогодишње букве. Кад смо растерали арнауте и сви се вратили здрави и читави у логор, помислите шта смо тамо затекли: Коморција иза оне букве погинуо! Ударило ђуле у саму букву иза које је коморција био, а једно парче од исте испод буквине коре обишло на другу страну исте а одатле испало опет напоље и коморцију посред главе ударило! . . . Сад просудите сами ово: толики војници који се нису крили, остали читави и живи, а овај, који је доиста био у добром заклону — погинуо. Зар ту није било несреће? . . . Пазите, пеца!

Пловак моје удице доиста трзао се.

— Дижите, викну ми г. Јоле,

Избацам удицу напоље а на њој је висила мала рибица.

— Браво! рећи ће г. Јоле; ето и то је срећа. Метите сад на удицу нову глисту, као што сте отиш од мене видели, па баците опет удицу у воду.

— Па онда, продужи причати, ја се, верујте ми, нисам никада у борбама склањао и крио, па ипак нисам био ни једанпут рањен, а толики други, који су и изоста-

јали иза војника и крили се на све могуће начине, изгинули су

— Да чујете један случај: пре 70—80 година живио је у Крагујевцу неки трговац, који је једини у оно време, отуда извозио стоку и продавао је у А. угарској. Заборавио сам како му је било име, но његова кућа у којој се догодило ово што причам, постоји и сада.

— Дакле, тај трговац отерао стоку у а. угарску а неки хрђави људи доворе се да га у повратку отуда опљачкају. У овој цели изашљу једнога из својега друштва у Београд, да ту чока на повратак трговчев, на чим исти дође у Београд, а он журно да се врати и јави им то.

И тако, кад се трговац вратио с пута са добро набијеним ћемером, он се у Београду мало одморио, па кренуо даље, за Крагујевац. У то време друм је водио поред манастира Грчанице и пролазио кроз густу шуму манастирску. У овој шуми наједаред груне на трогвца плотун пушака! Мрак је био пао, те користећи се овим, трговац скочи са кола па заклањајући се од дрвета до дрвета, утекне оданде, и, у неко доба

ноћи, дође у село Кијево, одакле га неки познаник одведе у Крагујевац. У саму зору отиде код окружнога Начелника и исприча му све. Начелник брзо појури са пандурима у манастирску шуму, где нађе и кочијаша и коње побијене из пушака. На ономе месту у колима где је седео трговац, провишало седам куршума! И при свем том трговац остао жив! . . . Али то није све. Слушајте даље:

Сутра дан по његовоме — трговчевом — повратку у Крагујевац, био је неки празник или недеља. Трговац нареди жени да сареди ручак, за пет—шест његових пријатеља које ће, у част својега спасења, позвати на ручак, а он отиде у цркву и плати да се одржи благодарење, те да заблагодари Богу што га је спасао.

— Вратио се из Цркве и отишао кући, где беше спремљен ручак. О ручку дошли позвани гости. Ручали и пили на се и разишли. Кад су гости отишли, домаћин нем-спаван и уморан, отиде у своју собу и легне да се одмори. Легао и заспао. Али тек што је заспао, а ово, са плафона, сруши се грдна количина малтера право на његову главу и убије га на месту!

— Јесте ли чули? Тамо седам куршума намењених њему, обилазе га, а овде у сопственој кући, где је човек најсигурнији, гине! Како се то може другаче објаснити осим овако: да је у шуми имао срећу а у кући да га је чекала несрећа. Зар не?

— И најзад, зар и ви немате искустава из живота, која ово потврђују? Зар нисте запазили како у државној служби неки идиоти напредују и праве сјајне каријере, а други, од њих у свакоме погледу бољи, изостају? Оно, до душе, ту играју велику улогу и сродничке везе, но сличних случајева бива и код људи без таквих веза . . .

Докле је г. Јоле говорио пловак меје удице поново се трзао, и ја сам извадио још једну упецану рибу.

— Па ето и то, викну г. Јоле, падајући у ватру. Откуда је то, да ви, почетник у пецању, извадите једну за другом две рибе, а ја, стари мајстор и ваш учитељ у томе послу ни једну? Међутим, удице су нам једна до друге, мамац на обема исти . . . Зашто нису наишле на моју удицу већ на вашу? Хајде, објасните ми то.

Говорећи ово г. Јоле је гледао у мене, вероватно да би видео какав ће утисак учи-

нити његов говор на мене, а није ни погледао на своју удицу, чији се пловак међутим беше сав завукао у воду, а канап од удице играо, као да га неко оздо трза.

— Пизите! рекох му и показах главом на удицу.

Кад он виде шта се дешава са његовом удицом, скочи на ноге и поче притезати канап од удице.

— Охо, подвикнуће весело, ово је нешто крупно . . . Бог и душа прекинуће канап . . . Морам је замарати.

И тада отпоче замарати упецану рибу, т. ј. отпоче канап од удице полагано час затезати и привлачити рибу а час отпуштати. Кад је то урадио више од десетак пута поче, најзад, водити удицу. На површини воде указа се најпре само глава а затим цео шаранчић, који је могао бити тежак један килограм па, можда, и више. Г. Јоле беше се у лицу сав зацрвенио од радости. Једним хитрим потезом избаци рибу на обалу, по тада се догоди нешто чему се нико није надао: избачена на обалу, риба се одупре репом о земљу и ослободи се удице па поче скакати по обали. Г. Јоле покуша ухватити

је рукама, но риба, љигава, увек му се измицала из руку, а притом скачући долазила све ближе ивици обале. Најзад, да би спречио скок рибе у Мораву, г. Јоле леже озго по њој и поче је рукама испод себе хватати. И онда — и г. Јоле и риба скогрљаше се са обалске ивице у реку!

На овоме месту Морава је била доста дубока, а г. Јоле није умео пливати, па поче тонути у воду. Брже боље дохватим оба штапа од удица и пружим му их. Г. Јоле ухвати се грчевито за њих, и благодарећи томе, спасе се и извуче из воде.

Кад се попео на обали био је блед и поплашен, но чим се мало прибрао и дошао к себи, плануо је гњевом и исовао своју: — несрећу

Послали смо једнога дечка кући г. Јоловој те му је донео друге, суве хаљине па кад се преобукао пођемо са Мораве кућама. Пошто смо се прилично одмакли од реке, ја ћу запитати г. Јола:

— Сматрате ли ви, г. Јоле да срећа и несрећа иду заједно?

— Како то мислите? рећи ће он срдито.

— Па тако, наставио сам, може ли уз некога, уз кога је срећа, бити у исто време и несрећа?

— А што ме питате то?

— Ево зашто, рекох му: ви отонч упецате толико велику рибу, колику је овде ретко који могао упецати, а по вашем схватању, то је била срећа. Али у исто време падосте у Мораву, и за мало се не удавиште, а то је баш несрећа. Како, дакле, мислите: је ли отонч уз вас била срећа или несрећа? А ако су биле и једна и друга — онда ни једна ни друга не значе ништа.

Г. Јоле не одговори ми ништа на ово питање.

Но и ово његово питање било је одговор за онога који уме мислити.

VI. Човек из народа.

Била је дубока јесен а беше освануо диван, прави прољетни дан. Сунце се тек појавило на хоризонту и својим зрацима позлатило околне брежуљке. У варошици још је владала тишина, само се све чешће чуло клопање гвоздених полуга и звика катаца са дућанских врата, која су се на све стране отварају. Друмом је пролазио тек по који сељак или сељанка, носећи своје домаће производе на варошку пијаву ради продаје. А одонуд преко Мораве, разлегале су се команде око екзерцирања рекрута. Бејаш се упутио у шетњу, друмом у правцу ка Бањи.

Кад сам дошао иза старе чаршије у подножје онамошњих винограда, затекао сам два сељака, како седе на ендеку поред самога друма. Један од њих био је стар човек, лица пријатна и мало насмејана, а други младић од 17. до 18. година, који је у руци држао дијатне оседлана коња и који је много

био сличан старцу. Пролазећи поред њих назвао сам им Бога и они ме отпоздравише, па ће ме затим старац запитати:

— Да, откуд, немаш ватре? и показа ми у руци цигарету у доста великој трешњевој муштики.

Имао сам кутију жигица па приђем и пружим је староме, који, пошто је запалио цигару и вратио ми жигице, рече:

— Ти, рекао бих, као да ниси одавде из ове чаршије?

Кажем му да сам из Београда и да сам дошао овде као избеглица.

— Нека би милостиви Бог био од помоћи и вама и нама, учини он, па после неколико тренутака додаде:

— Јеси ли одавно добегао овамо?

— Овде сам дошао пре месец дана, одговорих му, а раније био сам ту у Бањи, па како тамо нема угодних станова за зиму а зима је на прагу, дошао сам овде.

— Ако, ако, учини он, ниси погрешно, овде није хрђаво. Чаршијица је мирна; може се у њој набавити све што човеку треба; место је здраво; околина је лепа, а и људи нису хрђави... Само су мало подљиви, додаде смејући се.

— Е као зачудио сам се томе што је рекао, а он настави:

— Шалим се. . . дирамо их тако због онога њиховог „арнаутског упада“.

— А какав је то био арнаутски упад? запитах га.

— Зар њезнаш? . . . Па разуме се, не причају они то никоме. . . А вреди да знаш па да их и ти дираш. Ево да ти испричам, него, седи. Може се овде лепо, сести, а трава је па се нећеш испрљати,

— Послушам га и седнем до њега а он продужи:

— Кад си већ живио у Бањи, јамачно знаш да горе више Бање на планини Гочу, имаде једна стругара?

— Знам потврдио сам то.

— За време нашега прошлога рата, са Турцима, у тој Стругари радили су неки страни људи, који су говорили нашим језиком само нешто мало другаче. Казивали су да су личани, — а то је негде са Мора. Носили су се другаче а не овако како се носимо ми, сељаци, а што је главно, сваки је имао на глави мали, плитак фесић, што је на површини поглед изгле-

дало као да им је глава повезана, онако, како своје главе повезују Арнаути. Радили су вредно и добро, и ретко је који од њих силазио доле у села, те је наш народ слабо знао за њих.

— Еле, једнога дана изроди се између ових раденика кавга, и у тој кавзи потегне неки од њих ножину и сјури је своје другу у прса, који падне. Мислећи да је извршио убијство, злочинац тада нагне да бежи, а оно остало друштво, из страха да неби они били криви за то, појуре за њим да га ухвате и власти предаду. И тако настане једна јурњава преко села испод Гоча, докле га напослетку нису и ухватили.

— Докле су јурили кроз села, наши сељаци, видећи их онако необично одевене, помислили су, да су то Арнаути, који су у наше крајеве упали да врше покоље и пљачке. Ову њихову претпоставку нарочито је потврђивала и та околност, што је један од њих био умрљан крвљу, — а то је био онај који је ударио онога другог ножем. За тили час почела се од уста до уста распростирати ова вест на све стране, а једна поплашена девојка нагне бежати, овамо, у чаршију, верујући да ће ту бити најсигурнија.

Поплашена и бледа, уплакана и распуштене косе, свакоме је у бегсту довикивала да беже, јер иду Арнаути који кољу и секу. „По нашем селу поклаше све живо, па сада их ето овамо“ говорила је.

Очас је овде у чаршији овладао ужасан страх. Који тренутак затим, па је сво становништво бежало куд који. Људи патоварени бошчама и дењковима а жене водећи или у наручју носећи дечицу, грабили су највећом брзином напред.

Изван вароши, тамо крај друма који води за Крушевац, налазиле су се неке шупе, и већина људи, жена и деце потрпа се у те шупе. Ту су остали добар део ноћи, сакривени од Арнаута. Тек у неко доба ноћи дошао је неко и донео им абер како о арнаутима нема ни спомена, већ је то била лаж, те ти се „храбре“ чаршилије поврате својим кућама... Ето тако ти је то било, па их ми због тога, као што рекох, по неки пут дирамо, а они се љуте... А немају се рашта љутити на другог, — сами су криви за то.

Кад је довршио приповетку старац се слатко смејао, а после некога времена, и

кад је престао смејати се, запитаће ме: — А, Бога ти шта се чује, како стоје наше ствари на бојишту?

Кажем му, како су се наши повукли из Босне, јер је непријатељ тамо довео бројно много јаче снаге, услед чега се наша војска утврђује на нашем земљишту, како би иза заклона што боље дочекала непријатељску војску и потукла је.

— Ама кажем ја да је тако, а други причају те ово, те оно, као, божем, да су наши отуда побегли и шта ти ја знам... На нашим земљишту, јакако, па нека дођу да се огледамо... Чујеш ли ти, господине, газда, шта ли си, још покојни мој дед причао ми је, како су за време Карађорђево и Милошево, силне турске војске надирале овуда, па су по свим нашим кршевима и дубодолинама, планинама и камењацима од наших сељака бијене и уништаване, да се слабо који враћао натраг. На својем огњишту Србин је силан и непобедив, и ја сам уверен, да ће и аустријска војска овде проћи исто онако, како су пролазиле и поменуте турске војске... Живи били па видели.

Изненадило ме је ово трезвено резонирање једнога човека из народа, па да бих

од њега чуо како се у народу мисли уопште о овоме рату, запитао сам га:

— Како се у народу говори о томе што је Србији ушла у овај рат и тиме се изложила неизбројним тешкоћама и невољама. Да ли окривљују за то кога у земљи и кога?

— Ко може бити окривљен за то? одговори он. Зар је ма који у Србији желео овај рат, кад се тако рећи, још нисмо били одморили ни од прошлих ратова са Турцима и Бугарима? Нападнути смо и — морамо се бранити. Имали смо да бирамо: или да се покоримо нападачу или да се од њега бранимо. А српски народ, по својој природи, не покорава се лако и хоће да брани своје огњиште и своју слободу....

После овога заћутали смо обојица неколико тренутака, па ћу му, онда рећи:

— Можда си ти радикалац па говориш тако?

— Јок, вала, учини он смејући се, нисам радикал, а ако баш хоћеш да знаш којој партији припадам, казаћу ти и то. До пре двајестину година био сам уз Катића, (либерал) али отада нисам ни у једној партији, а нисам зато што сматрам да су све

наше политичке партије велико зло по земљу. Цепалу се људи и завађају, поклањајући сву своју пажњу сићушним партијским интересима, а занемарују опште — народне послове и интересе. Па онда ови партијски интереси истичу на површину људе свакојакс. Довољно је ако се они старају за јачање и ширење партије, а могу бити и хрђави људи и радити што им је воља, па им у њиховој партији неће нико ово замерити. Ево да ти кажем ово: код нас, у мојем селу, председникује у општини последњи човек. До пре неколико година био је општински ћата из које је службе због грамжљивоти и непоштења изјурен. Онда ти се он упише у радикалну странку и почне јурити од села до села, од збора до збора, агитујући за радикалну странку и уверавајући људе, како једино та партија искрено намерава учинити народу многа добра, обећавајући притом златна брда, а у првome реду смањивање порезе. А народ — као народ. Воли веровати оно што је по њега повољно, а не уме оценити, да ли је остварење ових обећања уопште могућно, па се уписивао у ту партију. И од како су радикали дошли на управу земље, тај човек председникује у нашој оп-

штину непрекидно. Сматрају га као заслужна човека у партији, а овамо тај пљачка народ немилосрдније по хајдук. Пре је био фукара, да није имао нас за шта да га ухвати, а данас је највећи газда у селу. Мени су текли и део и отац, а и ја нисам седео скрштених руку, па немам толико колико имаде он. . . . Ја бих му и опростио што председникује. Кад се онима одозго допада — нека га, али, брате, ради шта хоће и нико му ништа не може. . . . Не помаже ни власти се жалити, јер они у Београду неће да чују ништа противу тога. Више они верују њему и нашем Посланику — попу, него свему народу. . . . Ако би, случајно, који поштенаји средњи Начелник предузео да његове пљачке спречи, одували би га са положаја као перце. . . . Ево, овај садашњи наш Капетан поштен је и правичан човек, али знајући све ово, прави се глув и слеп. . . . Тако је у мојој општини па је тако исто и у многим другим. Кратко речено: данас ти је куд и камо корисније и боље ако си добар партизан, нежели ако си поштен и добар човек. А зар је то добро за народ и државу? . . .

Кад је ово изговорио старац чисто срдит устаде на ноге и узе од младића коњски дизгин.

— Оно, може бити заврши он, да би се због овога рата имало што — шта замесити којему од наших — али није му сад време за то. . . . Но, треба ићи. . . . Збогом!

Срећан пут! одговорих му.

Кад су измакли двајестину корачаји испред мене, а старац се окрете и добаци ми уз смех:

— Опрости ако сам ти рекао што што ти није по вољи. Питао си ме — и ја сам ти одговарао поштено и истинито.

VII. Тешки дани.

Нама, избеглицама, збиља није било лако у збегу. Могли смо се, колико је који хтео, показивати разположени и весели, али је сваки од нас осећао хладноћу око срца. А како и да не осећамо ту хладноћу, кад смо сву нашу тековину и наше куће, били оставили далеко, на домет непријатељским гранатама и непријатељу, тако рећи испред носа, те је свакога тренутка могло бити све упропашћено? Поред тога сваки је имао по којег својег милог и драгог у бојним редовима, откуда је свакога часа могао о њему добити жалосне вести Па ипак оно што је било у почетку избегличких дана, било је цвеће у сравању са оним што је наступило од половине месеца Новембра 1914. године.

Кад се, неколико дана пре тога времена, наша војска била повратила из Босне, ово повлачење нико није сматрао као резултат њеног неуспеха, већ као потребу да на згоднијим местима непријатеља дочека. Тако су нам ствар представљали сви, који су са

ратишта возовима пролазили поред наше варошице, а чија смо обавештења ми сви, без изузетка, са поверењем примали. Један од ових казивао нам је, шта више, како се ово повлачење наше војске врши по унапред спремљеном плану једнога од најистакнутијих војсковођа наших, „а тај је зацело о ствари претходно добро размислио па је онда предложио“.

Но убрзо после повратка наше војске из Босне стигне вест, да је она напустила „Јагодњу и Барању, утврђене висове на нашој страни, који раније беху оглашени као врло zgodни за одбрану“.

„То је учињено зато, објашњавало се, што су код села Пецке, и на планинама: Суводању, Медведнику и Повлену позиције још zgodније и још боље утврђене“.

Али неколико дана касније наша војска напусти све ове позиције а аустријска војска заузео најпре њих па затим и варош Ваљево!

Тада овлада забринутост код свију. Почео се губити вера у довољну снагу наше војске за отпор непријатељу. „Концентрација војске у позадини“ показа се као фраза за обма-

живање народа. Поред sveга toga stadoше се проносити све више обеспокојавајуће вести о томе, како аустријанци надиру са огромним снагама све дубље у нашу земљу, а наша војска није у стању задржати их. За свакога је било вагонетно: откуда то и тако наједанпут? Зар аустријанци и до сада нису били бројно надмоћнији, па се наша храбра војска није повлачила испред њих?

Рањеници који отпочеше пролазити возовима, објаснише нам и то. Они су причали како је у нашој војсци нестало топовске муниције, „а пешадија без артиљерије, говораху, није у стању ништа учинити“. „На стотину непријатељских топовских метака, наши избаце једва два“, говорили су даље. А неки од њих тврдили су чак и то, како наша топовска муниција добављена из иностранства, није добра, јер су зрна већа но што сме бити, услед чега топовске цеви распрскавају се од њих!

Да ли је све ово било тачно или није — није се могло знати, но под утицајем осталих неповољних вести са бојишта, веровало се, услед чега је у вароши уопште, а међу нама избеглицама напосе, страх по-

стајао све већи. И од тада наступише суморни дани, дани сваковрсних слутњи и нагађања, прави критични тешки дани. А да би били још тежи и несноснији, почеше кроз варошцу пролазити каравани избеглица из округа: подринског, ваљевског и ужичког, распростирући у пролазу гласове, од којих се човеку ледила крв у жилама . . .

Ових дана једне вечери бејаш изашао из куће у којој сам обитавао, у двориште. С леве стране, недалеко, чула се песма. Певање у махама ове варошице није не-обична појава, али мелодија песме коју сам тада слушао, веома ме је дирнула. То је била жалопјока, у толико дарљивија, што се по гласу могло познати, да ју је певало дете. Пошао сам по гласу да видим ко пева.

До самога дворишта у коме сам се налазио, био је празан плац. На средини тога плаца стајала су воловска кола, високо на-товарена стварима и покућством. За ограду бежу привезани волови а између ових и натоварених кола горела је велика ватра. Неки су око ватре спавали а неки седели. Једна девојчица од десетак година љуљала је у наручју мало детенце и певајући ус-

пављивала га, и та њена песма домамила ме је овамо. То је био збег из једнога села недалеко од Ваљева.

Прошао сам кроз ограду и приближио се ватри. Једна стара бака поред ватре, на моје питање узме ми причати.

— Кад се пуцњи из топова и пушака сасвим приближише нашем селу, кренемо се бежећи ка Убу, рачунајући да ћемо тамо сигурнији бити. Но кад смо били отприлике на половину пута, среди смо један одред наше војске, и официр који је са њима био зашита где ћемо. Кад му људи казаше где смо наумили, он нам викну: „Бежите натраг, јер је непријатељ већ заузео Уб“.. И тада неог збег, нас око стотину душа, појури смо натраг куд који, да неби непријатељу пали у руке. . . . Направи се гужва и лом, да више нико ни за кога није знао. Бежали смо, мучили се и злопатали као нико наш, и сада нас ево овде. . . . Али, ах! Наше несреће нигде нема. У оној гужви изгубисмо једно дете, мушкарче, моје унуче. Јадни отац му у војсци је, а мати му, моја кћи, умре пре две године . . . Јаој! . . . И боље је што је умрла него да је ову несрећу до-

живила. . . . Сироче моје! Тек му је седма година. . . . Пропало је, јадно, негди, ако га швабо није нашао и убио, заврши старица, јер јој плач и сузе онемогућише даљи говор.

Кад се мало утишала и смирила запитих је:

— По Богу сестро, како да изгубите толико дете?

— Јаој! . . . одговори она, како да га не изгубимо. Нико није знао од страха шта ради. Свак је сву своју пажњу и снагу напрего, да своју главу спасе. . . . Да ли ти знаш, да су мајке бацале своју одочјад, само да им у бежању не сметају? . . . Не дао Бог ни диндушманину да дочека и доживи оно што смо ми пропатили. . . . Куку мени! Еј до Бога! . . . Да ми је само наћи јадно дете, па све остало нека је Богом просто. . . .

— Мислите ли ићи одавде даље? запитих је.

— Зар ја знам, одговори она, Како нам нареде тако ћемо и урадити. . . .

Језа ме је скроз подилазила гледајући ову бедну старицу и слушајући њезин, плачем и јецањем испрекидани говор, тако, да сам се сузних очију вратио у свој стан.

Целе ноћи нисам ока заклопио, непрекидно размишљајући шта се све могло догодити са несрећним изгубљеним дететом. Час ми се, као у сну, привиђало, како га подивљали непријатељски војник, носи на бајонету, као трофеј; час како умире од глади у некоме кршу, а час како му изгладнели сеоски пси растржу тело! . . .

Кад се сутра дан разданило обукао сам се и поново отишао овоме Збегу, да понудим бегунцима какву било помоћ, но њега већ није било онамо где сам га синоћ оставио. Казаше ми, да је јутрос зором продужно пут, Бог зна куда. . . .

Нешто доцније изашао сам у варош и друштву приповедао овај језиви догађај, исчуђавајући се и тада ономе непојмљивоме догађају — губљењу седмогодишњег дечка.

— Зар је то једини случај, приметиће један из друштва. Прекјуче је овде стигла девојчица од 14 година, опет из ваљевског округа. И она је у бегану изгубила родитеље и дошла сама самцата. Кажу да ју је овде узео под своје неки из села Чајира, који калаузи трговцима.

У нашем друштву налазио се тада и један мештанин, који примети, да је тај ка-

лауз из Чајира, који је девојчицу узео под своје, бећар без игде ичега, који ће, по свој прилици, сарото дете упропастити.

Услед тога изђем одмах срескога Начелиника, савиштим му све ово и замолим га да девојчицу узме у заштиту, што је овај добри човек и чиновник одмах и учинио. Калауз је бог зна како уверавао о својим поштеним намерама према девојчини, па кад му сва та уверавања нису помогла, онда је отворено изјавио, да хоће са њом да се венча. Но девојчица није имала довољно година за удадбу, па је одузета од калауза и предата једној часној породици на чување. . . .

У ово исто време кроз нашу варошницу отпочеле су пролазити и неке избеглице необична изгледа. Мушкарци су били доста налик на наше сељаке из ужичког округа, али женскиње је било сасвим другаче. Нарочиту пажњу привлачило је, што је свака од њих носила на глави нешто налик на круну, окићену шљокицама и перјем, што им је, и иначе лепима и лепо телесно развијенима, дивно доликовало. То су биле избеглице из Вишеграда и његове околине у Босни, који су такође бежали дубље у унутрашњост Србије, пошто њихова места, нај-

пре од српске војске заузета, бежу напуштена.

Међу нама избеглицама покрете се тада питање: шта ми да радимо, т. ј. да ли да останемо где смо, или да и ми потражимо уточишта где на другоме месту, где би се могли осећати безбеднији, јер се претпостављало да ће непријатељ, ако неби био задржан, своје надирање наставити долином Мораве, у коме би случају и на нас, овде, наишао. То питање постајало је све озбиљније у колико се јаче чула топовска јека са оне стране, где су се водиле борбе, а то, како се говорило, са планине Суворора. Међутим једнога дана сви бесмо изненађени кад добош објави у вароши да су борбе наше војске са а. угарском вођене чак и код Лазареваца, а то ће рећи у правцу ка Београду!

Од тога тренутка отпоче из варошице нестајати једнога по једног од избеглица, па чак и многи мештани почеше паковати ствари и спремати се да и они одавде беже. Они који су одлазили одавде још су могли добити места на жељезничким возовима, а неки су се послужили и колима, па и онима које су вукли волови.

Прве Суботе прођоше кроз варошицу неколико кола натоварених сандуцима, која је спроводио један војно административни официр. То су биле канцеларијске ствари штаба Дринске дивизијске Области, који се дотле бавио у Чачку, а сада се повлачио за Крушевац. По казивању онога официра-спроводника, и особље штаба имало је проћи следећег Понедељника.

Као што се види беше постало очевидно да одавде треба бежати и то бежати што пре. Могло се претпоставити, да ће становништво ових крајева, кад види како одавде бежи особље дивизијскога штаба, појурити сви у бегство, у ком случају нити ће се моћи добити место на жељезничким вагонима, нити ће се моћи најмити друга подвозна средства. Под утицајем ових околности, истога дана најмио сам једна кола, да ме сутра дан зором одвезу до Сталаћа, одакле сам намеравао жељезницом отпутовати за Ниш.

Био је суморан јесењи дан. Хладна киша са суснежицом сипала је из ниских облака, који су готово додиривали земљу, и правили све веће блато по већ исквареном и каља-

вом друму. Докле се оком погледати могло, друмом су се кретали небројени каравани избеглица. То су обично била воловска кола, натоварена високо разноврсним домаћим стварима, из којих су провиривала помодрела лица дечија, увијена у ћебад и шаренице. Око кола шљангали су по блату одраслија чељад, гола до колена, блатом испрскана; гонећи пред собом изгладнеле кравице и теоце, а иза погдекојих кола каскало је још и по какво кљусе. Све је то журило напред ћутке, тамо негде, где ће му, тобож, боље бити, а на свачијем лицу огледала се туга и забринутост. Дечији плач и писка и јаук и проклињање жена одјекивало је на све стране.

Негде недалеко од Крушевца наиђо смо на друму, поред саме жељезничке пруге, велику балу увезаних ствари, која, очевидно, беше спала са нечијих кола, а сопственици нису то приметили. А зар је само то било изгубљено? Ова бала можда ће још и наћи своје сопственике, јер сам замолио једног жељезничког пружног службеника да је склони у сувоту па затим о томе извести власт, што ми је овај обећао учинити

Путовали смо целог дана и тек пред мрак стигли у Сталаћ. Брже се није ни могло путовати, јер је свакога тренутка требало застајати испред дугачких редова избегличких кола и заобилазити их, а поред тога требало је пропуштати и она кола која су путовала са противне стране.

У Сталаћу пред жељезничком станицом био је прави хаос. Беше се стекло више од хиљаду душа, које избеглица, које војника, које рањеника, који су овди очекивали возове да продуже пут. Мала станична одељења била су препуњена светом, тако, да је огромна већина морала дреждати напољу, на киши, и мрзнути се.

С времена на време и са једне и са друге стране пролазили су возови, али су били толико препуњени путницима, да у Сталаћу нису могли никога примити. Међутим, гомила света пред станицом повећавала се сваког тренутка, придоласком нових избеглица и путника. С једне стране одјекивало је болно јаукање тешких рањеника, а с друге стране врискала су и пиштала дечица. Нека бедна мати нарицала је и проклињала час у који се родила, јер јој је у

наручју издисало одојче! На све стране могао је човек слушати страхоте, од којих се у жилама крв ледила!

Око неко доба ноћи стигоше возом из Београда, поред других, и неки чиновници Министарства унутрашњих дела и донеше једну страховиту вест више, а на име, да се Београд евакуише. Најцрње слутње некојих злослутца као да се почеше остваривати. Свак је у тај мах веровао, да ће надом Београда пропасти и цела Србија....

Целу ноћ провели смо на перону железничке Станице и тек пред зору добили смо места на једноме возу који је путовао за Ниш. Разуме се, место смо добили у Н. вагону, којим се превози стока, вагону који је био толико нечист и загађен, да се то описати не може. Вагон је био дупке пун. У њему је било четири рањеника, који су лежали на поду; неколико породица из Босне, хришћанске и мухамеданске вере; неколико војника; и неколико породица наших избеглица. Велика већина стајала је на ногама, клатећи се према покретима вагона, јер се није имало на шта сести, а само неколико њих седели су, или на својим пакетима или на патосу вагона.

Скоро на средини вагона седели су њих 5—6 наших војника, по говору судећи из ирајева у којима живе власи. Један од њих свирао је у свиралу двојницу особито лепо некакву тужну мелодију, каква се обично може чути код наших влаха, да су га сви у вагону са уживањем слушали. Кад је престао свирати, један од другова запитаће га:

— А како ти, бре Пауне не могаде да забашуриш и да се из војске извучеш?

— Ех, како, одговори овај смешећи се се. Пробао сам, па не упали. . . . Треба човек да има паре — а одкуда мени, једноме служи, паре?

— Хајде, причај нам како си хтео да забашуриш? запитао га други.

Паун се најпре слатко изумејао па онда поче причати:

— Одем ти код Доктора на преглед, — а већ сам се био спремио како ћу га преварити. Кад сам ивашао пред њега, а он зашкиљи на мене очима кроз наочаре, па баш, видим као да ме очима пита: „а имаш ли паре?“

— Обрисаћеш се за то, мислим ја и правим се невешт, док ће ме он запитати:

— А шта фали теби?

— Не видим, господине, одговорих му. Кад седим на једноме месту тад и видим и невидим, али кад ходим — не видим баш ич.

— Хм, хм, хм, гунђа он, а направио лице жалосно, као да ме жали. Наједанпут устаде са столице на којој је седео и стаде пред мене.

— Деде, да видим шта ти је, рече ми. Хајде, пођи полагано за мном.

И он пође насатице испред мене а ја за њим. Ја удесио Боже, па се кланкам, ја на једну ја на другу страну, исто онако како иду слепци. И, зацело, преварио бих га, да се не догоди нешто што ми план поквари. Доктор изненадно махну руком испред мојих очију, као год да је хтео ударити ме, и ја тргнем главу назад.

— Па ти, бре, видиш, викну на ме. У команду се вуци. . . . И тако ти ја одем у команду.

Сви прсиуше у грохотан смех на ову по свој прилици, измишљену причу, којој је била циљ да насмеје друштво. . . .

Од она четири рањеника који су лежали на поду, један, који је свакако био теже рањен, говорио је некоме до себе:

— Тако ти је то, друже. Кад им требаш онда су сви до једнога према теби Бог зна колико добри и ода свуда чујеш циле — миле, докле те не изведу онамо где пушке циче а топови ричу А јао! . . . А кад будеш рањен овако као прибогу ја сад, и кад им више не требаш, онда те баце у фургон као стоку, овако као што су мене бацили. Јао! А . . . А . . . А . . . Рана је и онако тешка, а сад је још и промрзла, и Бог зна шта ће бити са мном Ево, тако ти то иде, друже

Као што сам из разговора могао закључити, рањеник је био из Свилајенца, и припадао је социјалистичкој организацији. . . .

На трећој страни вагона један босанац, мухамеданац, беше раздрљиво рутава недра и требио се од вашију, убијајући ноктима оне које би ухватио. Други један босанац, Србин, узе му пребацивати, како није лепо требити се од вашију на очиглед толикога света.

— А што, море? одговори му овај непријатеља ваља таманити на свакоме мјесту и у свако доба.

— Јесу ли коњаници или пешаци? питаће га други.

— Ех, одговори му он, лако је са коњаницима, ама ово је вражје семе

А у самоме углу фургона, у мраку, једва се назирала контура некога постаријег човека, који се клатио тамо и овамо стојећи, како се клатио фургон и певушио:

„Тврд је орах воћка чудновата.

Не сломи га — ал зубе поломи.“

Па кад је довршио песму он се обрати неким са којима је, ваљда, раније разговарао, па ће рећи: .

— Казао сам вам а виде ћете јесам ли погодио. Причекајте још који дан, па ћете видети, да ће швабина војска бежати из Србије као зечеви Живи били па видели

Одмах по сванућу воз је стигао у Ниш.

Једва сам чекао да се нађем са којим од познаника и запитам га о ситуацији на ратишту. И нисам дуго чекао. Упитани рече ми; да је наша војска од јуче преузела офанзиву на свима фронтима, и да је прати срећа!

И доиста, то је била она офанзива, која је за неколико дана и последњег непријатеља избацила из Србије!

• Ко ће као Бог? Хвала му!

Али — и српској војсци слава! . . .

Још и данас чудим се прорицању онога човека у фургону, који је, као што се види, тачно погодио оно што ће се догодити!

III. Пред окупацију

Година 1915-та.

Војска а угарске, која беше прошле године продрла у Србију, бајаги у цели некакве „кразнене експедиције“, и која при крају јесени беше допрла чак до Рудника, била је истерава из Србије, тако, да не беше ни један њезин војник остао на српскоме земљишту, сем некаквих 60.000. заробљеника. После тога наступило је дуго затишје, скоро без икаквих ратних догађаја код нас. Београд као погранична варош био је и даље у опасности, услед чега је српска влада боравила у Нишу, а војна Врховна Команда у Крагујевцу, а у пролеће 1915 године и Српска Народна Скупштина беше се стетала у Нишу.

У току месеца Марта по Нишу се, у свима друштвеним круговима, много говорило, како је прошлога месеца фебруара, Аустро-Угарска влада, преко Грчкога Краља, понудила Србији мир, који није био не-

повољни по нас. Поред територијалног повећања нудила нам је чак и ратну отштету, а Србија би имала да прими на себе само ту обвезу, да на својој жељезничкој прузи не омета превоз трупа, оружја и муниције, између Немачке, Аустро-Угарске и Турске; и како је српска влада ову понуду одбила једино због тога, што се раније била обавезала својим савезницима, да са непријатељем неће закључавати сепаратни мир.

С обзиром на то што су ову вест потврђивале и личности у политичким пословима увек добро обавештене, и што су о томе писали и неки листови, па између ових, ако се не варам, и сам владин орган „Самоуправа“, могло се веровати у истинитост њезину. А да ли су у понуђеноме миру доиста били овакови услови као што су овде изнесени или на њих налик, од споредне је вредности.

Разуме се, да се о овоме судило различито. Неки су одобравали владин поступак, а други су га осуђивали као непромишљен. Ови последњи говорили су: кад се је Србија обавезала својим савезницима не закључивати сепаратни мир са непријатељем, свакако су се и ти наши Савезници обве-

зали Србији на нешто, а најмање на то, да ће је у критичним моментима од противника бранити и не допустити да је они прегазе. Ова претпоставка чинила се толико поуздана, да није било могуће у њу посумњати. Јер, збиља, зар би обавеза ма које савезне државе, да не закључује сепаратни мир са непријатељем, била по исту државу мудра и корисна, ако би она дошла у положај да буде од непријатеља прегажена и упропашћена? Доцније је такав исти случај био са Румунијом и ова, налазећи се у безизлазном положају, морала је закључити сепаратни мир, и ако се и она била обвезала Силама Споразума да неће то чинити, нити су јој Споразумне Силе могле на томе с оправданим разлозима замерити.

Са претпоставком да је ово тачно, оно што је требало у овај мах да заинтересује српску владу, на првоме месту било је питање: због чега је Србији тај мир понуђен? Аустро-угарска је противу нас завојштила као што смо навели, у целии некакве „казнене експедиције“, и та казнена експедиција била је пропала, јер је српска војска, војску европске Велике Силе-Аустро-угарске, из Србије протерала. Одкуда сада, наједаред,

да та Аустро-угарска, не само одустаје од казне над Србијом, него јој, шта више, нуди мир, са повећањем земљишта и ратном оштетом? Откуда и због чега тај преокрет, очевидно на штету угледа и части једне Велике-Силе-аустро-угарске монархије?

Да је српска влада тако питање себи поставила, неби јој требало ни особите дипломатске проицљивости ни државничке мудрости, па да дође до следећег одговора: Немачкој, Аустро-угарској и Турској као савезницима, мора бити да је неопходно потребна међусобна веза; толико потребна, да су ради њенога остварења жртвовали чак част и углед Аустро Угарске. А када им је ова веза била толико потребна, онда је било сасвим јасно, да су оне решене биле, ако ту везу неби добили закључењем мира са Србијом, остварити је силом. То ће рећи, да су биле решене, ако Србија неби хтела закључити мир, поново је јачим снагама напасти, прегазити и ову преко потребну везу остварити.

Према овоме српска влада требала је и била је дужна од наших Савезника захтевати неодложно испуњење њихових савезничких обавеза, т. ј. да Србији пошаљу војну

номоћ, уз коју би она била у стању одупрети се успешно непријатељској инвазији, у толико пре, што би ова мера опрезности, исто толико била од користи и нашим Савезницима као и нама. Ако би наши Савезници испунили поменућу обавезу своју, и ми би, исто тако, били дужни испунити своју, но, ако они не би били вољни учинити ово, разрешавали би и нас од наше обавезе. Српска влада, која се у првоме реду имала бринути о српској држави и њеној сигурности, имала се после овога латити оних мера, које најбоље обезбеђују наше сопствене интересе, па макар то било и примањем понуђенога нам мира.

Овако су резоновали они, који поступак владин о одбацивању понуђенога мира нису одобравали, и такво резоновање свакако је било најправилније и за интересе земље најповољније.

Да ли је српска влада и учинила ово и овако, остало је за онда тајна. Догађаји, пак, који су после тога наступили, потврдили су да она то није учинила, највероватније услед тога, што су јој Савезници сугерисали уверење како се неће догодити оно

што се, као што смо навели, неминовно морало догодити и што се и догодило.

Пошто је српска влада одбила понуђени јој мир, Немачка и Аустро-угарска, у целим остворења онога свог плана који смо напред напоменули, и који се могао прозрети, почеле су врбовати за себе и Бугарску, а ова, занесена обећањима која су јој давата, а поред тога везана за Немачку и Аустро-угарску сродством својега владоца, који је у земљи био свемоћни фактор, а уз то још и задахнута антагонизмом према нама, није се устезала одазвати им се повољно. Убрзо после тога, неколиким својим испадима на нашој граници, Бугарска је почела откривати своја непријатељска расположења према нама, докле, најзад, није наредила општу мобилизацију своје војске.

У ово време беше дошао из Крагујевца у Ниш г. Ник. Јовановић-Американац и потврдио дотле већ разнешену вест, како је наша Врховна Команда која се налазила у Крагујевцу, била противна дотадашњем пасивном држању владином према Бугарској Врховна Команда била је решена да пре него што би Бугарска наредила и концентрацију своје војске, на ову нападне, тврдо уверена

да ће је тиме онеспособити за сваки непријатељски покушај противу нас, и одлучивши се на ово, да је то саопштила влади. Влада, пак, не само да се са тим није сагласила, већ је намеру наше Врховне Команде поверила руском Посланику кнезу Трубецком, услед чега су наши Савезници брзо тај корак најодлучније забранили.

После тога је, као што се зна, наступила нова офанзива Немачких и Аустроугарских трупа противу Србије. С друге стране Бугарска беше наредила концентрацију својих трупа на нашој граници. И тако се почеше остваривати оне слутње, које владини противници беху предвиђали.

Па ипак сви ови догађаји нису Бог зна колико узнемирили духове у Нишу, где се у то време, као што смо навели, налазила и влада и Народна Скупштина и велики број избеглица из разних крајева земље. Изузимајући београђане, који беху у Београду оставили своје домове и трговачке радње, и у овима своју целокупну тековину, и који су оправдано страховали да ће им сад све бити разграбљено и упропашћено, сав остали свет био је доста равнодушан. Од многих

се могло чути: „па то, т. ј. напад Аустроугарске на Србију, једанпут је већ био, и кад је српска војска могла први пут непријатеља из своје земље истерати, зашто неби могла то исто учинити и сада?“

На овако расположење духова утицали су и влада, преко разноврсних органа својих и новинарство преко разних листова, како оних који су у Нишу, тако и оних који су у Београду излазили. У осталом, такве мере и биле су природне, јер је влади било потребно умирити народ и уверити га како она зна шта ради. Тако, на пример, кад је Бугарска наредила концентрацију својих трупа на нашој граници, ови владини органи ревносно су протурали поуздано уверење, како се тога не треба плашити. Бугарска, говорили су они, не сме ни под каквим изговором завојштити противу Србије, што је српској влади гарантовано од стране Руске владе. Да ли је то и било гарантовано српској влади од руске владе или ма од кога другог, поуздано се није знало, али се у ова утешна уверавања од стране великога дела нишкога становништва веровало. А веровало се прво због тога, што је свакоме у

Србији било угодно тако што веровати, а друго и поглавито веровало се зато, што је доиста тешко било и помислити, да ће противу Русије штети подићи своју руку она држава коју је та Русија из ропства избавила и направила је самосталном државом; а за војштити противу Србије, Руске Савезнице, значило је исто што и завојштити противу саме Русије. Међутим није се узимало у обзир, да је та држава — Бугарска, онаиста, која нас је и за време Балканскога рата, као свога савезника, издала и напала, и којој обзирн части и поштења никада нису били од важности.

До душе, било је људи који су и другаче мислили. После Балканскога рата и онога мучкога напада на нас од стране Бугара, после врло сумњивога држања Бугарске према нама уопште од како нам је Аустро-Угарска огласила рат; после неколико њихових напада на нашу границу; а поглавито после онога њиховога напада на жељезнички мост код Струмице, нападаја као што је утврђено, приређеног од стране званичне Бугарске, у немери да се прекине жељезничка пруга Солун — Скопље, којом

се тада увелико превлачио ратни материјал за Србију, ови људи сматрали су, да је Бугарска са својим расположењем отворено стала на страну Централних Сила, и да, можемо са сигурношћу очекивати од њих и скору објаву рата. На жалост ови људи били су у мањини и њихово овако оправдано мишљење слабо се узимало у обзир.

Није требало да прође много времена па да се предвиђања истих људи и обистине. Бугарска нам је објавила рат, и Србија између наступајуће непријатељске војске од Београда с једне и Бугарске војске с друге, противне стране, беше доведена у положај онакав, у каковоме се налази гвожђе кад га кују, т. ј. између чекића и наковња.

Тада, дабогме, требало је бранити владу од сасвим оправданих прекора, што није унапред предвидела све ово, као што су то други предвиђали, и њени органи отпочеше протурати гласове о скороме уласку у акцију Румуније и Грчке уз Четворни Споразум, и о томе, како ће ове државе напасти Бугарску јер су то дужне учинити по некаквоме уговору раније закљученоме између њих и Србије, а кад ове учине то, Бугарска неће

бити у стању предузимати ма шта противу нас. Уз то, трупе Четворнога Споразума, које су се већ биле у Солуну искрцале, доћи ће нам у помоћ, да заједно са српском војском дочекају Немачку и Аустро-Угарску војску које су наступале од Београда. Шта више, беше званично и авизираи долазак Солунске Експедиције у Ниш и наређено, те су Нишке улице биле окићене заставама и зеленилом, да би се што усрдније дочекала војска наших Савезника.

Међутим све то брзо се показало као проста измишљотина. Румунија није тада ушла у акцију а Грчка, не само да није учинила ово већ се сумњиво па чак и непријатељски понашала према експедицији четворнога Споразума, искрцаној у Солуну, тако, да се ова није смела ни маћи из Солуна, нити доћи Србији у помоћ. Јадна Србија, беше, дакле, остављена самој себи, да се са сопственим ослабљеним и умореним снагама брани са две стране, од много надмоћнијих непријатеља!

Под утицајем ових језивих догађаја, као што је и природно, овладала је у Нишу општа паника. Ниш није Бог зна колико уда-

љен од Бугарске границе, те је свакога часа могао постати ратна позоришта, и свет а нарочито у њему настањене избеглице, почеше се спремати за бегство, неки за Солун а неки у друге крајеве земље, где су мислили да ће бити безбеднији.

И, за дивно чудо, чак и тада службено је умириван свет и саветовано му да сваки остане где је, јер Ниш, говорили су, није у опасности. То су радили и службени органи владини, и чиновници Прес-биро-а па и многи Народни Посланици. Чак и један члан тадашње владе, исто тако саветовао је једнога мога пријатеља, са којим сам намеравао тих дана отпутовати из Ниша, и са којим сам, најзад, и отпутовао — али доцкан. А докле је становништву саветовано ово и овако, дотле су разни новчани заводи из Ниша на врат на нос исељавани, дотле су се за сеобу паковале архиве и канцеларије Министарства и имање Монополске управе, дотле је своје покућство изселио и сам Председник Министарства г. Пашић, па су се исељавали и многи други виши чиновници, владини пријатељи па и Народни Посланици! Цео Ниш имао је прилике да

гледа и гледао је, како су се породице ових људи и њихова имања веома удобно иссељавале махом за Солун, не само жељезницом која им је стављана на расположење, него и на државним аутомобилима, вукући собом све до последње стварчице своје имаовине: и бурад, и парионице, и бакраче па чак и качице са алеандером и другим цвећем, и водећи уза се и гувернанте, и боне, и служавке и слуге! Доиста, изгледа да је оно успокојавање становништва и саветовање да сваки остане где је, чињено једино у тој намери, како неби исто својим иссељавањем у томе послу ометало ове људе.

И ја сам био један од оних који је намеравао отићи у Солун, но занесен предњим завааравањима, нисам то учинио на време. Кад су се, пак, ова завааравања показала у правој боји, тада је било доцкан. Првих дана месеца октобра Бугари беху покварили жељезничку пругу између Лесковца и Врање, па је веза са Солуном била прекинута, после чега није ми друго ништа остајало већ да се склоним негде у унутрашњости земље. Размишљајући где да бежим, изабрао сам варошицу Трстеник,

због тога, што сам и раније, после првога бегства из Београда, био неко време у њој, те ми је била позната, а поглавито због, тога, што сам сматрао, пошто она није на главној прузи, да онуда неће бити ни борби ни великог пролаза војних трупа, па, следствено, ни веће опасности. И тако 6-ог октобра увече кренуо сам се возом из Ниша за ово место.

На жалост, жељезница већ није примала ради преноса све ствари путујућих лица, које би они хтели собом носити, већ само оне које су најпотребније. Те тако, поред покућства остављенога у Београду а осуђенога на пљачку, морао сам и у Нишу оставити друге ствари које сам онамо имао потребне набавио, да и оне буде опљачкане!¹⁾

Већина оних који су у овај мах, принуђени силом околности, напустили Ниш, носили су собом бар једну утешну наду: да ће се ослободити оне нечовечне грабљивости, којом се одликовала већина нишких

¹⁾ Доцније ми је причао у Трстенику г. Вукко Ђорђевић Саветник, како је г. Ст. М. Протић, у Нишу у Народ Скупштини, оне српске чиновнике и пензионаре, који су остали у Србији, назвао издајницима! Боже мој! Да ли је и овако што било могуће?

становника према својим суграђанима, избеглицама настањеним у Нишу. Тим бедницима, који су махом били потпуно упропашћени, јер им је сва њихова тековина пропала, онамо, одакле су избегли, само што нису коже са леђа деране! На пример: за бедне собе, често патосане циглама или и земљом, наплаћивали су им по стотину па и више динара закупнине на месец! А у трговинама занатлијским радњама и продајницама животних намирница, за сталне нишке сталовице биле су друге цене а за избеглице друге и знатно веће.

Ну, сва је прилика да су се ако че сви а оно већина њих у овоме надању разочарали, јер тако је било у Нишу, тако је било скоро свуда, са малим разликама на боље, или још и на горе, ако је т. ј. могло горе бити. Чудна је ствар, где се у овим приликама беше дело оно познато српско гостољубље и саучашће према патницима, о коме се раније толико причало! И зацело, уместо је, много касније, у извесној прилици рекао г. Мика Аврановић у Седишњи одбора за набавку животних намирница у Трстенику: „Сваки овдешњи мештанин сматра себе

у улози курјака, а нас, избеглице, у улози јагањца“. И у Трстенику, дакле, једна да је било што боље него у Нишу.

Октобра 6-ог кога сам дана стигао у ову варошицу, она је већ била препуњена избеглицама са разних страна и сви станови били су већ заузети, тако, да сам са тешком муком једва нашао за се, и то, разуме се, по прескупу цену. Да одам признање једном хуманом човеку, дужан сам навести, да сам месец дана касније, прешао у његову кућу, по цену много умеренију. Но то је био један пензионисани полицајник, а то ће рећи нешто сасвим друго а не обичан грађанин.

До на неки дан пре мога досељења, у Трстенику се налазила и нека француска санитетска мисија, која се последњих дана досељила у Краљево. Беше остало нешто њених ствари а и магацин са разноврсним стварима енглеске санитетске мисије. Ништа је у варошици било све као и у нормално доба. Живот је текао својим обичним током и најобичније, проносиле су се разноврсне вести са бојног, често навишњене, о чему се једино и говорило у свима друштвеним круговима и у свако доба. Железницом, пак,

свакодневно пролазиле су за Краљево канцеларије и особља појединих државних надлештава из Ниша и других места са те стране.

Овако стање трајало је до половине месеца октобра, у које је време преминуо у Врњцима српски Министар Л. Пачу, на чији погреб беше отишао и Председник Министарства г. Пашић, Овај Пашићев пролаз доста је утицао умирљиво на духове, но после тога и српска се влада пресели из Ниша најпре за Краљево а затим даље, те је и то умирење изчезло. Осим тога и поједина војна одељења почеше пролазити кроз Трстеник, од стране Краљева, за Крушевац и даље. Само Штаб дунавске дивизијске области, на челу са Пуковником г. Ванлијем, задржао се неко време код нас.

Међутим и са источног и западног бојишта нашег већ почеше пристизати све неповољније вести. Немачке и Аустро угарске трупе беху у своме наступању заобиле наша утврђења на Багрдану, на која се много полагало, и топовски пуцњи са те стране већ су одјекивали до нас. Са друге,

пак, стране, Бугари беху заузели Пирот и примицали се Нишу.¹⁾

Следећих дана беше са ратишта донесен у Трстеник као тешко рањен Мајор Воја Танкосић, који је брзо и издахнуо и сахрањен уз усрдно учашће местнога становништва.²⁾

Октобра 20 топовски пуцњи са западне стране, сливени у један звук налик на грмљавину, чули су се јаче и знатно ближе. То су биле борбе већ око Краљева.

Као што су пролазници казивали, српска влада већ је била отпутовала из Краљева преко Рашке за даље, а са њом и поједини чиновници па и породице ових чиновника, разуме се, они чиновници, који су уживали владину наклоност. Говорило се, ако се то може веровати, да је од осталих чиновника чак прикриван владин одлазак из Краљева. Тако, причало се, кад је уочи одласка владина из Краљева, неки чиновник запитао свога Министра за упутство у из-

¹⁾ Доцније се сазнало да су они били још 6. октоб. и Скопље заузели, докле сам се ја налазио у Нишу, али је то прикривано.

²⁾ Ово бележим поглавито због тога, што су, доцније, као што ће се видети, његов гроб и леш били предмети брижљивог истраживања, од стране а. угарских власти, кад ове беху окупирале ону варошицу.

песној службеној ствари, овај му је одговорио како ће се сутра дан одржати Министарска Седница и донети одлука по истој ствари, а међутим те исте ноћи већина Министара напустила је Краљеву и отишла за Рашку! Најзад, још се говорило и то, како су и неки други чиновници са породицама покушавали отпловити за Рашку, али су спречени, из разлога: „да неби ометали војску у њеноме кретању.“ Као што се види, све онако исто како је рађено и у Нишу, приликом бегства отуда!

Топовска грмљавина око Краљева трајала је и чула се нека три дана. За то време циркулисала је вест, како ту борбу води армија генерала Живојина Мишића, који је, говорило се, од Краља енергично захтевао, да се са досадањим одступањем престане и непријатељу даде отпор, што је Краљ и одобрио. Али ах! ова топовска пуцњава свакога дана чула се све то слабије, потврђујући тиме, да наша војска са те стране и даље одступа. Једновременно са тим стигло нам вест и од те гора, да су Немачке и Аустро-Угарске трупе већ заузеле Јагодину и Ђуприју; да су се преко Левча отуда упутиле за Трстеник; и да су већ

стигле у близину Монастира Љубостиње, а то ће рећи један сахат далеко од нас!

Од тога момента поче се и код нас снажати живље кретање у цели напуштања овога места. Местне власти журно су набављале и већ су у варош пристила многа празна кола из суседних општина, за превоз војних канцеларија. Неке од ових отпловале су истог дана а неке сутра дан. Нестале из варошице из Штаба Дунавске дивизијске Области, и Начелника војне Станице, и местного среског Начелника и велики број Порезника из напуштених крајева земље, који се овде беху стекли, па и неки од избеглица утекоше одавде незнано где, ваљда онамо, где су мислили да ће бити сигурнији. Бивши Министар г. Мика Поповић са господом утче такође за Врње, и то пешачки. . . .

Уочи 24. октобра из некакога државног магацина продаване су грађанима, по цени коштања војничке ципеле. Из магацина Енглеске санитет мисије дељена су појединцима (коме је онај који је делио хтео дати): ћебад, кошуље, под-кошуље и друге мекане ствари, али је то, и једно и друго, убрзо престало, јер су и руковоци ових магацина

отпутовали, а магацине оставили. На железничкој Станици стајали су вагони пуни: државнога брашна и петролеума. У вароши остадоше стоваришта шећера и соли, а не беше наређено шта ће се са тим радити, макар да је паметније било или по каквоме плану раздати становништву, или уништити, да непријатељу неби у руке пало.

Преко ноћ сви ови натоварени вагони, стоваришта и магацини били су поразбијани. По казивању неких то беху учинили војници, по казивању других — грађани, а по најпре и једни и други. Учинио ко му драго, тек појединци целе ноћи разносили су: брашно и со, шећер и петролеум. Војници су продавали чак брашна по 5—10 динара! чак соли по по 2—4 динара; чак шећера исто тако; сандук петролеја до 4. динара; лепе фланерске кошуље у бојама по 0 20 дин. комад и т. д. Ово разношење и продавање у бесцење поменуте државне имаовине трајало је и сутра дан 24-тога. Но не треба мислити да су ове ствари само војници разносили. Много више од војника разносили су мештани, шта више — трговци, превлачећ и ове ствари јавно на колима, у своје куће. Неке од притних кућа биле су препуњене

истима, одакле су их сопственици кућа затим вешто посакривали, да би их доцније по скупе цене продавали, као што јесу и чинили.

Октобра 24 ог после подне пређоше преко гвозденога моста на Морави на ову нашу страну, неколико наших војника, који нам потврдише, да је непријатељска војска доиста код Монастира Љубостиње, и да наше трупе, под вођством Генерала Мијаила Живковића, одступају испред њих, и да су већ у пољу одмах до Мораве. У општини трстеничкој којој је дотле био на челу мештанин Васа Анђелковић, одмах се образовао Одбор, који ће непријатељску војску дочекати и за мир и поредак јамчити јој.

После тога наступило је мучно затишје, испуњено очекивањем непријатеља и страхом. Истина, говорило се, да код нас борби неће бити, али зар се могло у то веровати? По улицама не беше, као обично, света, осим што се виђао по који наш војник из онога одреда, коме је било у дужност стављено да у одређено време јаци у ваздух гвоздени мост на Морави. Мост је већ био минираан и официр који је имао ово извр-

шити, налазио се у кући Свештеника г. Ја-
новића, у непосредној близини гвозденога
моста.

У очекивању предстојећих језивих дога-
ђаја, време се беше отегло, што кажу као
гладна година. Тек око 10 сахата увече за-
прашташе са оне стране Мораве пушке, час
живље час спорије, што је трајало непун са-
хат. За то време наше одступајуће трупе
прелазиле су преко моста на ову страну, а
непријатељ их је голио. Кад је сва наша
војска прешла преко моста, тада, наједаред
целу варош обасу светлост као кад би сев-
нула снажна муња, а уједно грмну страхо-
вит пуцањ. Куће се затресоме из темеља
и стаклена прозорска окна почеше прскати и
падати. То је била експлозија мина испод мо-
ста. Неколико тренутака затим непријатељ је
из два топа наместена у брду више села Гра-
бовца, избацио неколико граната на бре-
жуљке с ове стране Мораве, мислећи да се
српска војска ту задржала. Ноћ беше ведро
а небо начичкано милиунима звезда, испод
којих су се оцртавале светле бразде од
граната, чији је прасак и распрскавање за-
глушивао уши. Још неколико тренутака на

се и то утишало и завладао мртви мир.
Нигде се није чула жива душа!...

Сутра дан, 25-ог, варош је била оки-
ћена белим заставама у знак предаје. Не-
колико граната с оне стране опет грмнуше
преко вароши на ову страну, и ако су наше
групе већ биле одступиле у правцу ка Кру-
шевцу. Нешто доцније прешли су одонуда,
на чамцу неколико а. угарских војника и
под-официра, да нареду и припреме што је
било потребно за прелазак њихове војске.

Тек 26. октобра један део непријатељ-
ских трупа прешао је на сплавовима у ва-
рошицу и разместио се по њој, а други део
продужио је даље наступати оном страном
Мораве.

Октобра 27. знатан број кућа и дућана
у варошици, осванули су поразбивањим и оп-
љачкани. То су били први опипљиви докази,
да нам је непријатељ дошао у госте...

С оне стране, од Краљева, једва су
могли да се чују топовски пуцњи....

IV. У окупираној Србији.

Година 1915-та.

Оне трупе а. угарске војске, које беху прешле преко Мораве на ову страну, нису све остале у Трстенику, већ је њихов већи део продужио наступање у оном истом правцу у коме су и наше трупе одступиле. У Трстенику је остао само један мањи део истих ради поседуња овога краја и успостављања власти. Главни Командант тих трупа задржао се у Манастиру Љубостињи, а за Командира места у варошници беше одређен поручник Стратимировић, како сам чуо унук познатог патријарха Стратимировића, човек млад и образован.

Услед тога што је војска, пред ноћ по своме преласку на ову страну Мораве, починила у варошници доста бездеља, обијањем кућа и дућана и пљачкањем разноврсног покућства и трговачких есена из ових, а на енергичан протест Председника општине г.

Анђелковића, г. Стратимировић је одмах предузео сходне мере да се то не понови, но постигао је целу само унеколико, јер су се слични случајеви од тада догађали ређе, али сасвим престали нису.

Прво што је после тога предузето јесте: забрана богослужења по црквама и звонење звона!

Онда је приступљено организацији општинске власти. За председника Општине задржат је дотадашњи Председник г. Анђелковић, а изабран је општински Одбор, од мештана а и од избеглица.

Октобра 29-ог Командант је приступио решавању питања: коме ће од становника дозволити да и даље остане у месту [они, који имају преко 60 година старости] а који ће се интернирати. Први су добивала легитимације, а други, којих благодарећи ревностоме настојавању г. Анђелковића, није било много, терани су и затварани су у местну Цркву, (1) па преко ноћ одатле спровођени најпре на ону страну Мораве а затим Бог зна где даље

Од 30-ог отпочеше знатне трупе непријатељске војске, поглавито Немачке, пролази-

ти кроз Трстеник, а у правцу Краљево — Крушевац, и тада нам се свима дала прилика упознати, колико су а. угарски војници били питомији и човечнији од Немачких војника. Ови су, у пуноме смислу речи, били пљачкаши, који су, као такови, опљачкали целу варош и њезину околину. Разбијали су редом куће и дућане и из ових односили: вино, ракију, маст, сланину, суво месо, шећер, каву, пиринач, чоколаду, чај, пшеницу, јечам, овас, кукуруз, волове, овце, свиње, коње и т. д. као и све друго без разлике што би им се допало. Некима, од којих су узели поменуте ствари, давали су реквизиционе признанице, а са великом већином терали сус прдњу, дајући им у место реквизиционих признаница, прљаве хартије без икаквога написа на њима! У разбијане куће и дућане уводили су и смештали коње. Све дрвене ограде са плацева поломили су и погорели, ложећи огромне ватре за војнике.

Ово ужасно стање трајало је без престанка све до 6-ог Новембра, а тога дана престао је пролазак Немачких трупа. Поред тога беше стигла наредба, да и оне трупе а. угарске војске, које су дотле биле у

Трстенику, заједно са г. Стратимировићем, продуже пут на фронт.

На место г. Стратимировића дошао је за команданта места пешадијски капетан Слуха, по презимену судећи чех а у ствари Маџар, и са њим су дошле и потребне трупе војске.

Од доласка овога команданта отпочео је код нас знатно брижљивији рад око увођења општинских послова. Од људи из општинскога Одбора образована су четири под-Одбора, и то: а, за надзор над одржавањем чистоће у вароши; б, за надзор над редом и поретком; в, за снабдевање варошице животним намирницама; и г, за отварање школа за децу. Свакоме под-одбору стајао је на челу по један а. угарски официр. По тој подели ја сам био ушао у претпоследњи под-одбор, коме је на челу стајао поручник Мајореску. Најзад одређени су и грађани, који су, заједно са војницима, ноћу патролирали по вароши и чували је од евентуалних нападања и пљачкања.

Једновременно са доласком г. Слухе за Старешину, једнога јутра освануле су по вароши излепљене објаве следеће садржине:

ОГЛАС.

*На Српски Црногорски народ, издаш
од Главне Команде савезничке Немачке
и а. угарске војске.*

Заузећем српско-црногорских крајева од стране Немачких — а. угарских трупа, ступа на снагу изванредни поступак по ратном праву.

Становништво поседнутих крајева најозбиљније се упозорава на мир. Особито се упућује, да све особе, које припадају непријатељској војсци, подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада, ако се усуде напредовању непријатељске силе припомоћи, или да савезничким Немачко — а. угарским трупама, којим год начином штете проузрокују, биће на смрт осуђени...

Даље, биће по казним законима савезничких држава кажњени:

Све особе које не припадају непријатељским трупама подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада ако:

а, на бојишту заосталог војника или припадника немачких или савезничких трупа, у намери противправног одузимања поробе, или какву год ствар

од болесника или рањеника на бојишту, при маршу, при пренашању или у лазарету, или од њиховој бризи поверених ратних заробљеника одузму или је од њих изнуде.

б, ако у крајевима поседнутим од савезничких трупа, учине кажњиво дело против Немачких и а. угарских трупа или против припадника или савезника истих, или против наређења власти која је постављена наредбом Савезничких Сила.

Нарочито се упозорава на следеће:

1, сво оружје које становништво има, подразумевајући ту и ловачко оружје сваке врсте, своје као и нађено Српско, црногорско, немачко и а. угарско, исто тако и целокупна муниција, има се неодложно најближој војничкој команди предати.

Који се томе противили буду биће кажњени затвором више од године дана, према приликама и смрћу.

2, Ко с намером или услед немара оштети или пресече телефонске жице, или кадер, или оштети какву год опрему, која служи за шиљање вести, ко затаји псе или голубове који вести преносе, биће смрћу кажњен.

Исто тако биће кажњен, ко покуша намерно или услед немара, да по-

квари жељезничку опрему или пољске пруге, ћуприје или путеве, или да их доведе у таково стање, које употребу њихову отежава. Исто тако биће кажњен онај, који узнемирава или доводи у опасност рад оних установа, које служе ради снабдевања са водом, светлошћу, снагом, и сличним.

3., ко непријатељу вести непосредно преноси или путем треће особе достави, или путем сигнала или каквих год знакова, или брзојавно, или телефоном саопштава, биће исто тако *смрћу* кажњен.

Исто тако биће кажњен, ко таквим особама у извршењу њиховог разбојничког дела припомогне, или ко непријатељске војне припаднике или војно-обвезнике затаји, или им помоћ како год било укаже.

4. Донашање свију ствари, које савезничке трупе захтевале буду, нарочито пак намирнице за живот, храна, пића, марва, коњи, кола, и свако посуђе, исто тако средства за саобраћај сваке врсте, има се без одлагања извршити.

Предаја тих ствари биће признаницама потврђена.

Одрицање или дела оних који приправност у држави неупотребљивом чине,

или их одузимају, да их савезничке чете употребљавати не могу, биће кажњени затвором до 10 година, према приликама пак казниће се и смрћу.

5., Немачки а исто тако и а. угарски новац, како ковани тако и папирни важи у поседнутим крајевима као законито средство за плаћање, и то у овом вредносном одношају:

25. папирних или сребрних динара, вреди 10. марака немачког новца;

25. папирних или сребрних динара, вреди 12.50. круна крунске вредности.

Ко овај течај не буде признао, или одржао, или буде одрекао примање немачког или а. угарског новца као средства за плаћање, биће кажњен глобом до 3.000. марака или 4.000. круна, за сваки поједини случај противљења, или ће добити одговарајућу казну у затвору.

„Главни заповедник“....

Одмах по уласку а. угарске војске у овај крај, наступила је велика тешкоћа око набавака животних намирница. Један од најглавнијих узрока томе била је околност што је мост на Морави био порушен, те сељани са оне стране реке нису могли прелазити на ову страну, а они су варошицу понајви-

ше снабдевали животним намирницама. Но поред тога било је и других узрока, а на име:

Што су војници махом од сељана одузимали све оне производе које су они на пијану доносили, не плаћајући им за ове ништа и;

Што су им, ако је ко хтео плаћати, давали у место 2 динара или 10 гроша — 1 круну.

Овај последњи узрок, до душе, није дуго трајао. И поред постојеће наредбе коју смо напред изложили, вредност српскога динара, једва је, само у почетку, потцењиван, највише до 80. хелера али се убрзо сасвим изједначио са круном, и то не само код наших грађана већ и код а, угарских официра и војника. Овоме је поглавито припомогла та околност, што су се сељани брзо били навикли, да цене својих производа одређују са обзиром на новац којим ће им се ови исплатити. Ако је, на пример, неко хтео платити крунама оно што је пазарио, цена му је одређена 5. круна, а ако је хтео платити динарима, цена је била упола мања . . .

Беше дошла наредба да се отворе основне школе и да деца обавезно посећују исте.

За наставнике у Школама узеше наше Учитеље и Учитељице и у школама беше отпочео рад. Но ово је трајало само кратко време. Убрзо су отпуштени сви наши учитељи и учитељице и на њихова места постављени хрвати. У Трстеник дође за учитеља неки Франковац, Август. Деца су учила латиницу, а других књига за учење није било никаквих.

Исто тако у ово време, по постојећој наредби власти, морале су се све трговачке фирме написане ћирилицом, или скинути или пребрисати, а на њихова места наместити фирме написане латиницом, што је одмах и учињено . . .

Тек што је командант места г. Слуха како — тако завео у вароши ред а дође наредба о његовоме премештају за фронт. Г. Слуха је био образован човек и као такав доста приступачан и правичан. Из ових разлога неки грађани одлучише се молити, да га и даље задрже овде, услед чега су г. г: Васа Анђелковић председник Општине, Живојин Перић професор универзитета, Јован Јовановић бив. професор Војне Академије и Мика Аврамовић Секретар земљерад. Задру-

ге, отишли у Врњце, код некаквога а. угарског Старешине Лобковица, и издејствовали ово.

У ово време обијена је и опљачкана овдашња Црква, по обијачи и крадљивци нису пронађени, и ако је, бојаги вођена истрага.

При свем том што је г. Слуха озбиљно настојавао увести што бољи ред и сигурност, како у варошици тако и у срезу, скоро свакодневно долазиле су из околних села вести о разноврсним бездељима а. угарских војника над становништвом. Тако, по достави кмета села Чајири, у овоме селу беху се прикрили неки а. угарски војни бегунци, који беху из својих команда утекли одмах по прелазу а. угарске војске с оне стране Мораве. Они су се дању крили по кућама неких сељана, који су их због ужасних претњи морали трпети, а ноћу су из ових кућа излазили те пљачкали остале куће, вршећи притом и друга, разноврсна насиља. Кажу, да је од њих мало која женска, па и женска деца преко 12. година, била поштеђена! Најзад их је неко проказао те су похватани и позатварани.

Колика је и каква пљачка по селима вршена, најбоље ће се видети из овога: Једнога дана беху ухваћена и у Трстеник дотерана једна кола препуна опљачканих ствари. Ту су биле: поњаве, кожуси, кошуље мушке и женске, чарапе, вуне пране и непране, па чак и предене. Као што се види, пљачкали су све што год су нашли и што су могли употребити.

У половини месеца Новембра командант места г. Слуха отишао је у Врњце ради лечења а остао је да га у дужности заступа поручник г. Шебештијен, по грађанскоме занимању Адвокат из Пеште.

Новембра 19- по вароши су излепљени плакати следеће садржине:

С Р Б И!

Принуђене непријатељским понашањем вашег Краља и ваше владе, ушле су савезничке војске немачкога царства, а. угарске и бугарске у вашу земљу. Српска војска потучена је. Београд, Шабац, Ваљево, Ужице, Чачак, Краљево, Крагујевац, Јагодина, Неготин, Алексинац, Зајечар, Књажевац, Ниш, Лесковац, Врање, Скопље и Велес осво-

јили смо а приближујемо се Новоме Пазару и Приштини. Борићемо се све дотле, докле год буду противу нас стајали и последњи остаци српске војске.

Ми се боримо само против војске а не против српског народа. Који се не противи савезничкој војсци, тога ће бити сачувани и живот и имање.

С тога вас позивам, да се вратите својим домовима и да се одате вашем занимању, покуравајући се наредбама војних заповедника, којима се имате драговољно да потчините, те да може у земљи опет настати мир, после дугих ратних патњи и недаћа.

Тада ћемо и ми бити кадри да вам помогнемо да се вратите у пређашње благостање, а покушаћемо да вам се накнаде губитци, претрпљени без ваше кривице.

У Крагујевцу Новембра 1915. год.

МАКЕНЗЕН.

Генерал-фелдмаршал армија Немачког Царства, А. Угарске и Бугарске

При самоме измаку месеца Новембра опет су почеле од стране Краљева, пролазити овуда Немачке трупе у правцу Крушевца, за којима је следила многобројна комора и силна стока, која је, сигурно, опљачкана из оних места кроз која су трупе пролазиле.

И опет, без обзира на предњу прокламацију Фелдмаршала Макензена, поновише се код нас и разбијања кућа и дућана и пљачкања као и раније, само је овога пута, срећом, то трајало цигло једну ноћ, при пролазу трупа. Немачки официри нису захтевали од местне власти да им ова одреди станове, већ су их узимали сами где им се допало, истерујући из дотичне куће и домаћине и њихову ситну децу! Што је најинтересантије, из кућа које су за себе заузимају, Немачки официри истеривали су и саме а. угарске официре, раније ту настањене, који су их без погорора слушали!

Вредно је пажње да напоменем и следеће!

У кући госпође Алимпићке, у којој сам и ја обитавао, беху заузели једну собу два Немачка млада официра, један капетан од 26—28. година а други поручник од 23—25. година, обојица *илемини*. Како су дошли и сместили се у собу, захтевали су да им се даде сервис за чај, што им је гђа Алимпићка и дала. Ту су седели до у вече, преноћили а сутра дан зором продужили пут. Сутра дан, кад је домаћица ушла у собу у којој су официри преноћили, није у њој нашла свој

сервис за чај! Ова господа Немачки племићи нашли су да је то поштено и човечно па су сервис собом понели!

У ово доба цене животних намирница биле су знатно скочиле.

Да би сузбио стално скање истих г. Шебештијен предузео је снажне мере те спречио од стране војника отимање истих а поред тога прописао је и таксе за све артикле намирница, по којим је таксама од сељана откупљивано све што би на пијацу доносили, па то после по истим ценама грађанству дељено. На исти начин одузимао је и од самих становника, који су потребне намирнице имали више но што им је за исхрану њихових демова било довољно, па и то тако исто дељено становништву. Оваково поступање знатно је припомогло, да су цене намирницама за извесно време остале на истој висини.

Почетком месеца Децембра г. Шебештијан био је саставио један одбор од грађана и ставио му у дужност, да од становништва покупи извесан проценат неплаћене државне порезе за 1915. годину. Заузимањем овога одбора прикупљено је од становништва

нешто више од 6.000 динара, од које је суме предато општини око 600. динара за помоћ сиротињи, а рест од 6.000 динара однео је собом некакав административни Мајор.

Тако исто беше наредио да се, под Председништвом г. Живојина Перића, образује и други Одбор, који ће, по жељи и потреби овде настањених избеглица, предложити извесан број ових за повраћај њиховим домовима, на коју ће се целу издејствовати бесплатан подвоз жељезницом. У овај одбор, поред г. Перића, ушли су још и: г. г. Др. Јова Јовановић, Мика Аврамовић и Тодор Мраовић из Београда и Пера Аранђеловић из Паланке. Интерасантно је на њу напоменути, да је овај одбор у првome реду предложио за повратак домовима *своје чланове* [изузев г. Аврамовића] и још неколико других избеглица, које је протезирао г. Мраовић, без обзира на то, што је било других, далеко потребитијих од ових

Од доласка а. угарске војске у овај крај па до 12. Децембра све механе и кафане у варошици биле су затворене а тек овога дана одобрено је да се отвори једна једина, звана „Топаловићева“ гостионица,

и то по изричном пропису: за чиновнике и трговце.

Децембра 14. поскидана су звона са овдешње цркве и однесена негде жељезничким возом. То исто учињено је и са звонима Манастира Љубостиње и других цркава. Једновремено одузимао је од становништва, без икакве накнаде, разноврсно бакарно посуђе, казани, бакрачи, тензије и т. д. па и то послано даље.

У ово доба живо је распитивано од стране месне власти: јели на овдешњем гробљу сахрањен од рана преминули Мајор Воја Танкосић, а 16. децембра дошао је ради тога и нарочити детектив из Пеште. Пошто су прибављени докази да је ово истина, наређено је те је ископан гроб и извађен леш. Детектив је фотографски снимио леш и утврдио његову идеотичност па се вратио.

Ових дана, по наредби вишој, одузета је сва имаовина срп. официрске задруге, која беше смештена у близини села Медвеђе. Већи део ствари био је експедован возом за Крушевац, а нешто су поједини а. угарски војници продавали а и поклањали извесноме женскињу. Како сам чуо, осим

робе одузето је и 36.000 динара новца из задружне касе.

Децембра 30. дотеран је из Медвеђе и наш резервни Мајор Глишић, Благајник инвалидскога фонда, па је и од њега одузето 4000 дина. фондовскога новца. А следеће ноћи дотеран је, опет из Медвеђе и Управник официрске задруге г. Витомир Живковић, кога је, како сам чуо, био денунцирао, нешто један од његових млађих. Тадашње испитивање г. Живковићеву било је пуно интересантнијих догађаја, но ја их нећу износити због тога, што сам уверен да ће то урадити сам г. Живковић.

Крајем друге десетине месеца Децембра отпочето је евакуисање овдашњих војних болница, које беху по одлеску наше војске овде остале. Уз много болничких ствари, том су приликом однесене и многе приватне ствари, позајмљене од местнога становништва.

Пред правосл. Божић одобрено је, да се у цркви може одржати богослужење, разуме се без звоњења звона, којих, у осталом, није ни било. Али је ваљало претходно цркву очистити од ужасне нечистоће: од погорелога иконостаса па и од-саме — погани!

Који су о празнику били у цркви, каменили су се од чуда при погледу оних ужаса почињених у једној хришћанској богомољи, испод носа, местне власти, која је, божем, и сама хришћанске вероисповести!...

На завршетку ових успомена за 1915. годину неће бити без интереса да наведем још и ово:

Међу нама избеглицама у Трстенику налазили су се и г. г. Иван Корницер новинар и Мијаило Петровић, звани „Скакавац“, оба двојица из Београда. Корницер је радио у канцеларији команданта места као тумач, а Скакавац је био у општин. одбору. Обојица су били од доста јакога утицаја на Команданта, први вероватно, због вредноће, и окретности, а други Бог би знао зашто.

Еле, између ове двојице породи се кавга. Скакавац је денунцирао Корницера код наших људи као аустријског агента, а Корницер њега оптужи због неких прљавих послова. Између осталог оптужио га је и зато, како је опљачкао извеснога српског поштанског чиновника, узев од истог државни новац који се код њега налазио, и

још, за набавку неке стоке на непоштен начин. Командант је повео истрагу по овој ствари, којом су неке неисправности Скакавчеве биле доказане, и онда је Скакавца казнио, мислим са 400 круна, наредивши му, притом, да се одмах одсели у Београд.

Чим је Скакавац отишао у Београд, убрзо је команди дошло наређење, да и Корницера спроведе тамо, што је и учињено. Свако је веровао да је ово урађено на какву денунцијацију Скакавчеву. Али 24. Децембра Корницер се вратио из Београда у Трстеник и уверио нас, како није био спровођен у Београд по Скакавчевој денунцијацији, већ по некој сасвим другој ствари, од чега га је одбранио његов познаник граф Јулије Оршић, власник „Београдских Новина.“ Још нам је причао, како је ступио у уредништво поменутих новина и како је дошао да се са свим одсели за Београд. И одиста, 27. Децембра и одселио се. То, у осталом, није толико важно, колико је важно ово: Корницер је био донео собом из Београда објаву „да се може у Београд одселити са свима својим стварима и да му ове не може нико одузети,“ и он се и од-

селио са 5, ба̀ла ствари, у тежини око 1.000 килограма. То, међутим, другима није одобрavano, већ је сваки могао собом понети само најнужније ствари. Они који су се у то исто време селили из Вриџаца, морали су оставити душеке и јастуке онамошњим Болницама. Помињући ово не поринем, да се ова сеоба Корницера може и беспрекорно објаснити, ...

Да бацим још макар и легитимчан поглед на то, како, је текао живот становништва од уласка а. угарске војске у овај крај до конца године.

Кафана, као и што сам поменуо, није било, па се нисмо имали где састајати. Шетања по улицама такође није било, јер је постојала забрана, да се више од тројица заједно не смеју на улицама виђати. Свак је обично седео код куће.

Новости са разних бојишта, разуме се поузданих, апсолутно није било, услед чега су се махом проносило лажне, најфантастичније вести. Новина такође није било, сем што смо, ретко кад, од а. угарских војника добили по који број „Пестер Лејда“ и „Нове Слободне Пресе“, у којима такође

није било ничега другогa сем самохвалисања. Без престанка само су хвалили своје успехе у Србији, а са осталих фронтова обично је стављано: „ништа ново.“ Живели смо, тако рећи, као у хапсани.

Међутим наши војници, који се при одступању српске војске беху предали непријатељу, а којих је, на жалост, из овога округа било врло много, и који су се враћали овамо, проносили су страшне вести: како се српска војска сва предала; како је Србија тотално пропала; како је српски Краљ са владом побегао у Италију и т. под. Аустријски официр и војници, пак, надовезивали су на то: како је њихова војска заробила 800.000 Италијана; како су Русију савим савладали; и како ће сада свом снагом напасти на Енглеску, да и са њом сврше. Осим тога ови последњи ширили су још и гласове: како је српски краљ, као шлогиран, на умору и како је Принц Ђорђе заробљен.

Противно тим гласовима по некад су протурани и овакви: да је Русија већ упала у Бугарску, и да се наши Савезници боре негде око Скопља. Ова последња вест наро-

чито је примљена сд веровањем због тога, што су се овде доиста могли чути топовски пуцњи издалека. Тек касније открило се, да су то пучале mine у неким каменним мајданима.

Да нам је било врло тешко, то је тачно. Но, истини за љубав, морам напоменути, да нам је ипак било нешто боље по становницима других окупираних места, како су нам бар становници тих места причали. Заслуга за ово припада:

Г. Живојину Перићу, кога су а. угарски официри високо ценили, ваљда због тога, што су им били познати његови политички назори;

Васи Анђелковићу председнику општине, који је а. угарске Старешине у свому дому гостио и частио, придобијајући тиме њихову наклоност; и

г. Стеви Чутурилу професору у пензији, који је код њих био тумач, и својим тактичним и мудрим држањем и понашањем добивао њихово поверење кад се за какву ствар заузимао

У овоме периоду времена т. ј. до конца 1915. године у Трстенику налазили су се

као избеглице: Живојин Перић, С. Чутурило Др. Јован Јовановић, Мика Аврамовић, Прота Ковачевић, Тодор Мраовић, Марко Петронијевић кројач, Стојсиљевић јувелар, К. Баљић чинвв. жељез. Дирекције, И. Коринцер, Брадић продавац дувана, сви из Београда, Дескашев председ. Суда из Пожаревца, Рака Ристић Адвокат из Смедерева, Миле и Светозар Цветановић профер из Ниша Жика Ивковић Адвокат из Ниша, Божа Драгићевић Марвени лекар, Пера Таушановић из Јагодине, Илија Јоновић, Пера Вучковић и Влајко Стајковић из Зајечара, Пера Аранђеловић из Паланке, а поред ових било је доста и других.

V. У окупираној Србији.

Година 1916-та.

Време од два месеца дана, било нам је довољно да се, хтели не хтели, помиримо са свима оним тешкоћама и неугодностима, које собом беше донела окупација овога краја од стране а. угарске војске. Нисмо више били господари својих домова и својих, муком стечених имаовина, зато, што нам је све ово могао одузети ко је хтео и кад год је хтео. О личној слободи, којом смо се некада онолико одушевљавали, није више могло бити ни спомена, јер је она данас стајала у песници свакога па и најпростијег непријатељског војника. На жалост, већина наших грађана, а нарочито сељана, не само што се беху помирили са ново створеним стањем, већ се и спријатељили! Они наши суграђани, а нарочито селани који су некада своје: срескога па и окружнога Начелника на сва уста грдили и псовали, ако би их

Ови позивали да какав по њих користан посао жулуком сврше, данас су најповишније, па чак и са радошћу вољни слѣдовати заповестима простих а. угарских војника, чак и онда, кад их ови терају да са варошке нијације чисте ђубре и поган, или да пољасудан, на својим колима, која су ради својих потреба у варош допнали, превлаче војничке носвари час овамо час онамо! Они наши варошки грађани, који су се некада са задовољством одупирали увођењу доброга реда у вароши, данас су се усхићавали свачим што би непријатељ наређивао и предузимао, и узавикујући: „То је власт! То је ред!...“ Ови окупацијаци онај страх који је она собом донела, створиле су промену у понашању људи, што је и разумљиво. Но и та промена требала је да имаде својих граница. Окупационо стање показало се и на онај мисаоној који не пада за то да помори свет, већ да свака зверка свој траг покаже. То стање припомогло је, да једни друге добро познамо и да сви обелоданимо своју свест о томе, шта сматрамо за поштену а шта за непоштену, и шта смо, као српски грађани, смели радити а шта нисмо смели...

Но да продужимо ређати догађаје који ће ово што напоменусмо у најбољој светлости показати.

Првих дана месеца Јануара премештен је одавде за Прокупље Командант места г. Шебештијен, заједно са одредом војске који је са њим био. Као и раније за г. Слуху, тако и сада неки грађани одлучише молити да га и даље задрже, што је, у осталом, он својим радом и понашањем и заслуживао. Но ново постављени Командант. Мајор, такође маџар, већ беше стигао, та је молба била узалудна. Овај нови Командант не хтеде се мешати у цивилне послове, већ одреди за то младога поручника Павловића, по образовању правника.

Питање о снабдевању становништва са животним намирницама, било је у овај мах прешније но икада дотле, јер се сваки даном опажала све то већа оскудица у истима, при свем том што је војска већ била подигла мост на Морави, најпре поврх вароши, кога је вода однела, а затим други, испод вароши, те су сељани са оне стране реке могли у варош долазити и намирнице на продају доносити. Истина, постојао је под-

одбор, кога смо већ поменули, са дужношћу да се брине о овоме, али тај под-одбор био је мали а круг рада био му је врло ограничен, те је врло мало помоћи обећавао.

Настојавањем г. Павловића образован је од грађана други, сасвим нов „Одбор за набавку животних намирница за варош Трстеник“. Тај Одбор имао је, по своме нахођењу, а средствима која сам буде створио, набављати све животне намирнице, како од народа непосредно тако и из војних Магацина, и делити их становништву по цени што је могуће нижој. За Председника овога одбора изабран је г. Ст. Чутурило а за чланове г. г. Живојин Перић, Др. Јова Јовановић, Мика Аврамовић, Радивоје Ристић, Пера Аранђеловић, Васа Анђелковић Председник општине, Милан Стојадиновић кмет и ја.

На првоме месту одбор је створио капитал за рад. Од појединих имућнијих грађана узета је на зајам извесна сума новца, коју су ови добровољно дали, без камате. Затим је установио свој Магацин, у који ће смештати набављене артикле и одатле их становништву распродавати, по размери колико који од њих имаде дуна на издржа-

вању. После тога одбор је приступио набавкама намирница.

Набављане намирнице нису, до душе, могле бити становништву уступане по цени коштања, зато, што, је међу становништвом било и такве сиротиње, која намирнице није била у стању плаћати, већ су им ове давале бесплатно, а сума тако издата распоређивана је затим на оне који су могли плаћати, одговарајућим повишеним ценама. Осим тога при свима набавкама из војних магацина, стално је било у количини дефицита, па је и овај морао бити на исти начин накнађиван. Тико на пример, из војних магацина давали су нам артикле у цанковима по мери која јн на њима била забележена, не допуштајући мерење. И тако, цак брашна примљен у 100 кила једва да је износио по 90 килограма, а тако је било и са другим артиклима. Па ипак све намирнице из Одборовога Магацина продаване су становништву по знатно нижим ценама, но што су овде на другоме месту могле добити.

Рад овога Одбора доста је могао служити на част и похвалу његових чланова.

Промисљеним а енергичним радом он је, збиља, знатно ублажио невоље становништва, које су раније у изгледу биле, при свему том, што је у своме раду имао да се бори са разноврсним тешкоћама.

Било је на жалост, трговаца и грађана, којима рад овога Одбора није био по вољи, јер им је сметао, да могу они животне намирнице продавати становништву прескупо, богатећи се тако на рачун ових. Услед тога неки од њих предузимали су све што су могли, да би одбор у његовоме раду ометали. Тако на пример, Одбор је неколицини људи издејствовао од Команде потребна одобрање и слао их у друге крајеве земље храном богатије, ради куповине хране за ручун Одбора, а ови никада нису повереним посао свршавали, већ су оно, што би на овај начин набавили, по другим местима у своју корист продавали. То су они тако радили по наговору појединих овдашњих нечесавесних шпекуланата. Па ипак Одбор је успевао да потребну количину хране за свој Магацин набавља.

Овај Одбор по већини био је састављен од избеглица, и поменути шпекуланати

почеше по народу ширити уверење, како сво зло у погледу несташнице животних намирница, потиче од избеглица који су се у њихову варошину стекли. Један од ових, истичући поменућу поставку и називајући избеглице *изелицама*, чак је предлагао у општ. Одбору, да се све избеглице одавде отерају!

Овакове и њима сличне сплетке и интриге дуго времена нису могле успети и Одбор је, као што сам напоменуо, продужавао свој успешни рад. Али најзад су успеле, те је Одбор, као што ће се доцније видети, био принуђен свој рад прекинути и ликвидирати.

У самоме Одбору, у почетку његова рада, било је извесних појава, које су доста утицале на колебање поверења становништва према њему, Опажало се, на пример, како су неки чланови одбора (поглавито г. Перић и г. Др. Јовановић) по који пут протежирали поједине особе, те су из магацина Одборовог добивали намирница више но што им је припадало, а то се није могло спречити због тога, што су именована два господина били веома цењени од Коман-

данта места, Мајора. Говорило се, шта више, како су му они, приликом некаквога честитања, предали Списак чланова наше конзервативне странке, а тако и спискове чланова других наших странака што може и не бити тачно. Једнога дана рекао је поменути Командант г. Мики Аврамовићу, сигурно на основу речених информација, како он њега ипак цени и уважава, и ако је радикал У хатар истине дужан сам напоменути и то, да г. Перић и г. Јовановић, поменута протежирања појединих особа, нису чинили из каквих других побуда, већ по доброту срца и немогући се одупрети молбама истих особа

Јануара 3-ег неки сељак из Моравског округа беше донео у Третеник 1800. кгр. соли на продају, баш у оно време, кад у вароши соли није било и кад су поједини шпекуланти исту продавали по 5. и више динара. Ову сол, Одбор је откупио за свој Магацин. Овим поводом између Председника Одбора и мене дошло је до сукоба, поводом кога је Председник г. Чутурило иступио из одбора, али је ствар убрзо изравната и Одбор остао какав је и био.

Ових дана стигла је из Врњацих вест, да су отуда спроведени за Београд г. г.: Владан Ђорђевић, Мика Поповић, Коста Главић, Лука Лазаревић и Полићевевић сви бив. Министри а уз њих и г. Тодор Вилонски шеф нашега прес-биро-а. Ова вест, беше, дакако, поплашила и нас у Трстенику, да се и са нама, нарочито онима који су били на истакнутијим положајима у државној служби, не догоди то исто. Једновременно стигла је и друга, много страховитија вест, а на име: да ће се а. угарске трупе из ових крајева повући, а да ће их заменити Бугари! То је запрепастило све без разлике и произвело мучне утиске, јер се са свију страна могло слушати о страховито нечовечним поступањима Бугара са становништвом у областима које су они окупирани. Чим је ова вест била довољно распрострањена, појавише се кроз Трстеник, у пролазу, више кола натоварених покућством, из којих су вирила сирота дечица од мраза номодрела лица. То су поједине избеглице бежали из ових крајева, да их Бугари не би ту затекли.... Међутим то није било истина, и, као што се доцније сазнало, изазвано је

некаквом белешком о томе у Пештанском листу „Аз Ешт.“ Ипак, страх од тога пропустио је тек од 24. Јануара, кога се дана беше из Београда повратио г. Жив. Перић, и казао нам, како му је личио г. Гелинек саопштио, да ни у ком случају Бугари неће доћи у овај крај....

Г. Шебештијен, који је, као што сам већ напоменуо, био одавде премештен, остао је и даље овде, само што му је сад била поверена друга, финансијска дужност, јер је отпочео на грађане распоређивати порезу и прикупљати је:

У ово време, при крају Јануара, а. угарска власт успоставила је у Трстенику *среску среску канцеларију*, какав случај, као што смо слушали, нигде на другоме месту у Србији, није био. За вршиоца дужности Начелника среског постављен је дотадашњи Председник општине Трстеничке г. Васа Анђелковић, а он је сам изабрао и поставио себи Секретара и друго особље, одредивши и себи и њима плате. Издржавање ове среске Канцеларије падало је на терет срезу и имало се подмиривати прирезом. По пословима који су у овој среској Канцеларији

били додељени, она није у ствари била ништа друго до помоћни орган месне Команде, која је околиност допринела те је г. Анђелковићу замерано што се примио ове дужности и тиме помогао, да терет око издржавања поменуте установе падне на српско грађанство, кад је иначе Местна Команда дужна сама издржавати своје потребне јој канцеларије и њихово особље.

Кад је г. Анђелковић примио ову понуђену му дужност, настала је потреба да се попуни упражњено место Председника општине а и иначе да се општ. Суд реорганише. У споразуму са општинским Одбором, за заступника Председника општине одређен је г. Таса Живковић дотадашњи деловођа општинскога Суда, а за Кмета-Благајника узет је Благоје Савић дотадашњи Кмет-Благајник, који тек што се беху вратили из Подгорице. Избор првога од ове двојице био је од становништва у толико повољније примљен, што је он одмах изјавио да му секретар у Општини није потребан, на коме је положају дотле био г. Владимир Николић Начелник срески у певзији, кога становништво није симпатисало, те је овај из општинске службе био отпуштен. . . .

Пошто је купио на грађане распоредну порезу, г. Шебештијен је отпутовао на нову дужност у Прокупље. У исто време такође су отпутовали на фронт, како местни Командант, Мајор, тако и поручник Павловић, а за новог местног Команданта дошао је Капетан Карпати, по приватном занимању, мислим, учитељ.

При крају Јануара у селу Почеквини, недалеко од Трстеника, са једнога аероплана пала је некаква лопта, коју је нашао извештан сељак, некадашњи Председник исте општине, па је брже боље однео и предао Команданту, од кога је добио награду. Не треба се чудити што је овако урадио један сељак, кад је на жалост, било још горих појава од стране варошких грађана. У Монастиру Љубостињи била је прикривена Архива нашега Министарства спољних послова. Близу трстеничкога Расадника била је закопана некаква наша муниција. На трећем месту биле су закопане наше жељезничке Скретнице. Све су то наши људи показали непријатељу, и он је све поменуте ствари пронашао и однео.

Као што сам раније поменуо од подужега времена чињене су неке припреме, да

се један део овде настањених избеглица, врати својим домовима, но то није могло бити учињено раније зато, што је приватни саобраћај на жељазничким возовима био обустављен. Фебруара 1-ог дошао је из Крушевца у Трстеник један а. угарски наредник и одазвао собом у Крушевац г. Перића, из чега су избеглице извеле закључак, да ће њихово путовање бити дефинитивно одобрено. Сутра дан вратили су се из Крушевца и г. Перић и онај исти а. угарски наредник, који је помогао те је г. Перић своје ствари попаковао. И доиста, 3-ег фебруара г. Перић се одселио у Београд, али — он једини. Остали избеглице остали су и даље овде. . . .

Фебруара 22-ог одобрено је те је о томе народном празнику на овдешњој Цркви намештено некакво мало школско звонце, које је о богослужењу звонило.

А фебруара 27-ог отпутовала је из Трстеника I-ва партија избеглица. II-га партија отпутовала је убрзо после прве, на дан 2. Марта.

Одласком избеглица број ових у Трстенику био се знатно смањио. Из „Одбора

за набавку животних намирница“ беше их отишло више од пола, те је наступила потреба да се овај Одбор поново реорганизује. Кад је приступљено овоме послу, јасно се опажао онај стари ђифтински покрет противу избеглица. Немогав да се сасвим ослободе Одбора, извесни људи усредсредише сву своју пажњу на то, да се у њему не допусти избеглицама већина, у чему су и успели. У нови Одбор беху изабрани и то: Од избеглица г. г. Чутурило, Светозар Цветановић професор из Ниша, Илија Јоновић и Влајко Стајковић из Зајечара и ја, а од мештана: г. г. Трајковић Апотекар, Милан Малићанин, Милан Стојадиновић, Алексеа Брашић и Пера Стојадиновић. При свем том Одбор је могао и даље успешно деловати, једино благодарећи несумњивоме поштењу члана Одбора из реда мештана, Апотекару г. Трајковићу.

После овога отпочеле су интриге противу Одбора код Команданта места г. Карпати-а, но како је он био човек довољно увиђаван а притом свим ерцем одан добру становништву, остале су без успеха. На жалост, после краткога времена премештен

је одавде и г. Карпати а на његово место дошао поручник Јерковић хрват, по приватном занимању геометар.

Несташица брашна била је сваким даном све то већа, а шећера и соли никако није ни било у јавној продаји, осим што су поједини шпекуланци, тајно продавали онај шећер и ону со, што су при узмицању наше војске, из наших магацина приграбили, и то: Шећер по 10. а Со по 5. динара килограм. Услед тога Одбор беше одредио мене те сам отишао у Београд и код Гувермана издејствовао, да нам пошљу поменуте намирнице, које су нам и послате и то, најпре 1 вагон брашна а убрзо затим и Шећера и Соли.

Интриге шпекуланата међутим беху успеле код Команданта г. Јерковића. Кад је била стигла једна партија Шећера, г. Јерковић је није хтео, као што је до тада рађено, предати Одбору на руковање већ општинском Суду! Како је то био знак отворенога неповерења према Одбору, оворе не беше остало ништа друго да уради, већ да престане са радом и ликвидира. Он је убрзо распродао оно животних намирница

што му је у Магацину беше преостало, па се, на велику радост шпекуланата и интриганата растурио.

После распада овога Одбора животне намирнице могле су се набављати или на пијаци, од сељана или у варошици од трговаца, по знатније скупљим ценама.

Што се више приближивало пролеће, стање у погледу набавка животних намирница и њихових цена, постајало је све теже и несносније. То су нарочито осећали сиротији становници, који нису имали материјалних средстава да се по тако високим ценама са животним намирницама снабдевају. А докле су се они патили и гладовали, шпекуланци су гомилали новац и рапидно се богатали....

И међу становништвом и међу избеглицама налазио се приличан број српских чиновника и пензионара и њихових породица, којима је било понајтеже. Они беху остављени без икаквих средстава за издржавање, а у варошици се слабо који освртао на њихову беду и невољу. Докле је постојао „Одбор за набавку животних намирница“ овај је, руковођен, хуманим обзирима, свим

могућим начинима помагао исте, па је преко местне Команде учинио и предлог Гуверману, да се поменутиим људима укаже каква било помоћ, да неби они и њихове породице, скапавали од глади. Тај предлог успео је, јер је после неког времена из Гувермана наређено, да се истим лицима даје државна помоћ у износу једне половине њихових плата и пензија које су од српске државе примали, па им је иста и давана. Само морам напоменути, да су а. угарске власти и овај посао радиле непоштено и нелојално. Тако на пример онај који је примао помоћ, давао је овакову признаницу:

НАМИРА.

Бржу 200 динара, словом две стотине динара, коју своју потписани је у име опскрбне приемоћи за месец..... 1916. године, од Благајне Цес. и Кр. окружног заповједништва у Крушевцу зајемља и потпуно примио. Услјед наредбе цес. и кр. Окружног заповједништва у Крушевцу Бр. . . .

За ових 200. динара прималац је примао 100. круна, јер су рачунали један динар у пола круне, и ако су и на пијаци и у јав-

номе промету динар и круна били равне вредности, па се чак динар радије примао него круна.

Ово издавање државне помоћи трајало је до пролећа 1917. године. а тада, када су чиновници и пензионари отпочели од српске владе добијати своје плате и пензије, они су једноме по једноме отпочели обустављати државну помоћ докле је нису свима обуставили. . . .

Пролеће и добар десет лета протекли су без важнијих догађаја, осим што су у погледу исхране становништва оставили тежке успомене код становништва.

Од стране власти живо је настојавано да народ обради што више земље, на коју су целу, чак, раздавали по народу семе од разноврснога поврћа, обећавајући како то дају бесплатно, а касније су све што су дали наплатили

Политички догађаји били су нам непознати, због чега нам је и иначе тешко стање постајало још теже. Тек Јула месеца указа нам се један зрачак наде. „Пестер Лојд“ од 4. Јула Бр. 184. беше одштампао следећи чланак:

Б. Пешта 3. Јула 1916.

Више но икада до сад пењу се у вис таласи рата. У току ове две године, одкад се народи Европе у коштац ухватише, — избијао је, час на једном час на другом разбојишту пламен циновске борбе, али је за сво то време и из осталим бојиштима шибао крвави му млаз до самих небеса. Јест, од морскога ушћа Двине па до југозападних огранака Карпата, и од фландријскога приморја па до обала Јадрана пред нама се простире једно и јединствено поље бојно, на коме се у крви кунају милиуни зарађених народа! Од како је света и века овако се чудо није доживило! Његове страхоте и његове грозоте надмашују све што је икада памет људска кадра била себи да представи. Пакао се на земљу спустио и бљује на све нас ужасе према којима и најпакленији подвизи Сатане изгледају као невинна играчка. Ваистину, овај светски рат као да хоће у двадесет трећем месецу крвава му трајања — као да хоће и самога себе да превазиђе, па изгледа, чак, да ће то, и за руком да му испадне. Јер ко и броји данас оне десетине хиљада лешева што огромна бојишта покривају? Ко ли и стиже да уочи оне непрегледне редове рањеника што из чељусти би-

така куљају, а чији јаук и уздах болио прати бескрајну смртноносну рику топовску? Ваистину, и срећа је још што су се чула наша на страхоте овог исполинског рата мало и навикла, што се људској фантазији већ и досадило представљати себи грозоте његове. Јер, да тога није т. ј. да није већ утрнула и наша моћ живаца и уображења — ко зна да ли неби океан од крви, што запљускује целу Европу, обуставио њен ток у нашим жилама, као и да ли укупна слика истинске трагедије неби претворила наше свеколико умље у безумље... Но да пређемо на ствар:

Дакле, Четворни је Споразум запео, и запео као никада до сада, да дође главе Немачког нам савезника и нашој — јер тако треба разумети његово извођење плана, углављеног у Паризу за ово пролеће. И ово је његов први — признати се мора и грандиозни покушај, да се све силе његове одједном напрегну и у покрет ставе. И прва последица тога удруженога напада је та: да се Централне Силе сада налазе у кругу једне убијствене ватре — руске са Севера и Истока, талијанске са југа а францеске и Енглеске са запада. Хоће да нас смрве и удаве. Са свију су нас страна напали, и све су нам путе затворили,

— сипајући истовремено на нашу главу хиљаду! пустоши. Али, и ако је исполински план који се над нама изводи, и ако су исполинска и средства његова — ми ћемо му на сусрет изаћи: дочекаћемо га и опет са нечим, што нас је до сад бар у неравној борби бранило па и одбранило — са оружјем у опробаној руци као и неустрашивим срцем у грудима. . . .

Рекох напред да нам је ово био једини зрачак наде, у по нас повољно развијање ратних догађаја. Јер кад је наш непријатељ овако зајаукао, могло се претпоставити да му није било добро. . . .

Око местнога Ком. г. Јерковића био се образовао један кружић наших људи, који су били кадри на њега много утицати. Поред других у овоме кружићу били су и Пера Стојадиновић трг. и Влајко Николић Начелник срески у пензији. Како су и колико су они утицали, на г. Јерковића тешко је одредити али главно је да су утицали због чега су их многи осуђивали. Осим тога није се могло сакрити да су, а нарочито последњи уживали и нарочито благоволење а. угарских власти. Као доказ довољно је напоменути да су они путовали возом кад

год су хтели, докле је другима то забрањивано, и из Београда доносили ради распродаје не само разне еснапе већ и животне намирнице, (црни лук) што другима није допуштано, те продавајући то за скупе паре, много зарађивали.

У почетку месеца Августа изашла је поновна наредба, да сви грађани предају оружје и муницију која се код њих налази, а да би ова наредба била што тачније извршена, тражено је, да свака општина одреди извршан број таоца, који ће јамчити да је ово оружје у истини предато. Она лица код којих би се доцније нашло оружје и муниција, имали би бити кажњени вешањем, а са њима и по један од изабраних таоца. Као ове таоце општина трстеничка изабрала је: Петра Стојадиновића, Тодора Петковића и г. Влад. Николића, који избор најбоље доказује колико су они уживали симпатије грађанства.

Најпре су грађани, они који су имали, сами доносили Команди и предавали било оружје било муницију, а кад је то престало онда су таоци почели испитивати и истраживати где тога имаде, у коме се послу г.

Николић нарочито истицао ревношћу — али безуспешно.

Августа 20-ог дошла је наредба да се сва овогодишња жетва има од произвађача одузети и војним Магацинима предати, по ценама које ће се у своје време одредити. Пре тога, пак, одузето је и сво сено, изузев што је произвађачима остављена преко потребна количина, за исхрану домаће стоке.

Августа 22-ог узненадно је отеран одавде под стражом Филић Симић трг. из Смедерева, који је био денунциран као да је у Смедереву био члан у Одбору „Народна Одбрана“. Као што сам доцније сазнао он је отеран за Смедерево.

Дан доцније пронео се глас да је Румунија ушла у рат на страни Четворнога Споразума, у шта је мало који од нас веровао. Но сутра дан дошли су из Крушевца у Тртстеник два детектива, који су собом одвели ради интернирања г. Бору Ђурића, бившег нашег официра, и они су нам горњу вест потврдили као истиниту глуме, што су распитивали има ли овде кога од Румуна, да и њих интернирају,

Септембра 3-ег бејаш отишао по позиву у Крушевац да примим помоћ која ми је,

као пензионеру, била одређена и одсео у „Хотел Париз“ (пређе Паскаљ). Те вечери варош је била изненада са свију страна војском опкољена, тако, да нико није могао из ов изаћи, а по улицама крстарили су многобројне војничке патроле. Цела варош била је преплашена, јер нико није знао ради чега беху предузете ове мере. Тек сутра дан у саму зору објављено је добошем: да сво мушко становништво од 16 — 50. год. старости, одмах изађе на одређено место изван вароши. Убрзо после тога велике гомиле становника кретале су се за то место, а од 8. сахата изјутра заредиле су војне патроле од куће до куће, да оне који сами нису хтели изаћи, силом тамо отерају. Кад се цела варош искупила на одређеноме месту, тада су власти, оне, који су били болесни или богаљи, отпустила кућама а остале најпре затворила на следећих дана интернирали.

Септембра 4-ог вратио сам се у Тртстеник, где, међутим, беше, на место г. Јерковића, дошао нов Командант Места. То је био поручник Лехрант, мађар, који је дотле био са службом у Александровцу. И у Трс-

тенику беху предувете оне исте мере као и у Крушевцу и 5-ог Септ. интернирано је одавде 27. лица.

6-ог Септембра, пак, поново је објављено добешем, да се накнадно пријаве Команди и они становници до 60. год. старости, од којих ће се такође неки пробрати за интернирање. По овој накнадној наредби и г. Николић је отеран у Крушевац, бајаги ради интернирања, али се после неколико дана вратио отуда у Трстеник, и то од свију других — он сам. Многи су држали, да је ово терање у Крушевац био његов блеф, како би тиме ретуширао оне његове сумњиве односе са Командом г. Јерковићем, који, међутим, још не беше на ноку дужност отпутовао.

Приликом овога накнадног интернирања грађана, неки Дунда, трговац из Крушевца, који је као повереник извесне компаније, кувао овде пекмез, многима је учинио услуге ослободивши их интернирања, да би, као потребни, остали код њега на раду. Само што овај његов добротворни рад није био правичан, јер докле је од интернирања ослободио: Тодора Петковића, Љубу Раде-

вановића трговца и Вељка Симоновића кафеџију, људе здраве и доброга имовнога стања, није се хтео заузети за оне, који су после интернирања оставили на дому сиротну ситну децу, да скапавају од глади.

Септембра 6. и 7. почела се у непосредној близини варошице разлегати с времена на време пушчана паљба, од чега се становништво беше поплашило. После се сазнало да су то аустријанци спаљивали некакву нашу муницију.

Септембра 7-ог имала су бити спроведена овде лица из општине Стопањске, која су била одређена за интернирање, но у место њих дошли су само представници општинске власти и јавили, како су сви избегли у планину. То исто догодило се још у неколико села. Услед тога отпочеше овамо дотеривати породице одбеглих лица, па чак и жене са одојчадима! Све су ове затварали у овдешњу школу и држали их у затвору, докле се нису повратили и предали они који су били утекли, а тада су их попуштали.

Услед ових појава 10-ог Септембра у вече отеран је у Команду и г. Васа Анђел-

ковић Начлнеик срески, кога су окривљавали да је он наговарао људе на бегство, намеравајући да га интернирају. Али то није учињено, по свој прилици, услед наредбе више власти.

У ово време беше у листу „Београдске Новине“ бр. 204. од 6-ог Септем. одштампан један карактеристичан чланак. Одговарајући парискоме листу „Матен“, који је нападао хрђаво поступиње а. угарских власти са становништвом у Србији, у овоме чланку писало је:

„Ц. Кр. главна Губернија решена је, да на даља лажљива описивања стања у Србији, одговори тиме, што ће онакве прилике, какве по опису непријатељске штампе стварно већ постоје у Србији, збиља и увести у запоседнутом подручју. Ако српски обавештачи страних листова опет буду наводили, да становништво у Србији не може похађати кафане — онда ће се донети одредбе да тако збиља и буде. Ако се буду опет појавиле жалбе да овде не функционишу Поште, онда — оне неће уистини ни радити.“

На крају овога чланка курзивом је нарочито истакнуто ово:

„Ц. и Кр. управа више није вољна да и даље допусти, да се она најгадније клевета у спраним листовима, док се она овде са највећом благошћу походи према становништву.

Ово је озбиљна напомена; ако она не буде користила, повући ће за собом безобзирно пољедице.“

Чланак је, као што његова садржина показује, писан од самога Гувермана, и претња у њему дирнула је сваког непријатно. Поред разноврсних невоља које смо трпили, стављане су нам у изглед још и нове.

Септембра 11-ог интернирани су из Врњаци г. г. Љубивоје Перишић и Мијаило Магдаленић наши ђенерали у пензији, Илија Ђирић и Др. Гаврић пуковници, али су отерани само до Београда на пуштени, и то, како су они причали, на заузимање г. Вукашина Петровића бив. Министра! А убрзо затим опет из Врњаци интернирали су г. г. Др. Св. Арновљевић Председник општине Врњачке и Жика Микић параћинац, наш Народни Посланик, од којих је први из Крушевца пуштен а последњи интерниран даље...

Кад је овако било довршено са интернирањем становништва, онда је местној Ко-

манди дошао налог, да се из овога среза покупи 130. [дечака; од 10] — 16. година старости, који ће се употребити да на планини Јастрепцу купе жир. Наредба ова и извршена је и деца, већином гола [и боса, једва са по каквом поцепаном поњавом преко рамена, била су војнички спроведена за Јастребац, који је већ био снегом покривен. Са овом децом, као што се причало, поступао је на планини врло нечовечно, због чега су се нека разбегла а нека поразбољевала.

А као што су ову децу употребљавали да им купе жир, тако су другу децу, овде у Трстенику, употребљавали те су им брали коприве, која је одавде возовима експедована за даље.

Пред измак месеца Септембра беше обнародована наредба власти: да нико не сме на своју корист употребити овогодишњи род шљива, већ да се ове имају предати власти ради кувања пекмеза и сушења, за које ће се сопственицима плаћати по 10. дина. товар. То је било, икојекако, добро, али шљиве нису примане још за дуго времена, те су, на штету сопственика, неке

опадале а друге се сушиле и губиле од своје тежине. Најзад се сакупише неколико еврејина, и странаца а и београђана, који отпочеше пекмез пећи и у бурадама отправљати га возовима за извоз. Од ових пекмезара једна је била подигнута у Трстенику у непосредној близини жељезничке Станице, а друга одмах преко Мораве, у селу Грабовцу.

Други евреји који такође дођоше овамо, откупљивали су од народа по одређеним таксама јабукe па и ове експедовали даље. Све ове евреје а. угарске власти помагале су најусридије и у свакоме погледу ишле им на руку.

Почетком месеца октобра забрањено је и брање винограда. Сваки сопственик био је дужан свој виноградски род донети у Трстеник и предати га власти по откупној цени по 40. круна товар за грожђе прве каквоће. Лошијем роду цена је била нижа. И са грожђем десило се оно исто што и са шљивама, т. ј. дуго га нису примали, докле се, тако рећи, није било на чокоту сасушило. Сопственици много су губили на тежини, али су зато купци добро ћарили, јер је грожђе било изванредне каквоће. Но зар

је само та штета била коју су сопственици подносили?

И за грожђе дошли су овде представници неке конзорције, којима је на челу стајао еврејин Херцег, како сам чуо Пешта-нац. Донели су и пресу за цеђење грожђа, каја је била намештена до саме жељезничке Станице. Радна снага састојала се од Италијана заробљеника и од а. угарских војника. Надзор над радом вршио је један а. угарски поручник, како сам чуо по образовању правник. Затим је отпочео рад на цеђењу грожђа.

Грожђе је претходно доношено на колима на трстеничку пијаци и ту, на општинској ваги мерено, па затим терано на жељезничку станицу. Мерење вршено је најнесавесније. Није било кола са грожђем натоварених, која нису подмерена најмање еа једним товаром, т. ј. 100 килограма мање од стварне тежине. То је рађено јавно и на очиглед свему становништву.

Овде је вредно поменути следеће:

У самоме почетку рада око цеђења грожђа, г. Светозар Цветановић професор из Ниша, који је радио у нашој среској

канцеларији, казивао ми је следеће: једнога дана нашао је на столу г. Васе Анђелковића Начелника среског Уговор, закључен између Херцега представника Конзорције за цеђење грожђа и њега — г. Васе, којим се уговором Херцег обавезивао од сваких кола грожђа које прими, платити г. Васи 30 круна. Од ове суме имало се дати: г. Благоју Марјановићу Секретару среске канцеларије 5% а остатак поделити на две половине, од којих је је једна половина припадала г. Анђелковићу, а другу су делили измеђ себе: Благоје Савић кмет, Пера Стојадиновић, Јевта Лукић и Мика Марисављевић трговци овдешњи. Какве су обавезе они на себе примали за поменуте награде из уговора се није могло видети али се касније открило. Прво: није било никакве контроле над мерењем, те је Херцег од сваких кола при мерењу дизао најмање по 100 килограма, што представља вредност 40 круна. Од поменутих 40 круна Херцег је другој уговорачкој страни уступао по 30 круна а и њему је притицале по 10 круна. И друго, сви уговорачи имали су се старати, да се *сво грожђе* од народа одузме и Херцегу донесе, а да се ништа не затаји.

Г. Ђока Пеливановић чиновник једне на-
трговачке конзорције у Крушевцу нашао је
ше у општини Медвеђској [и собом је узео] на-
редбу, којом се најстрожије и под претњом
најтежих казни, препоручује општинском
Суду: *да се сво грожђе из поменуше опш-
тине донесе у Трстеник и преда власи а
да се ништа не зашаји.* Ову наредбу пот-
писао је као „Повереник“ Мика Марисавље-
вић (уговорач) а донео је општинском Суду
Пера Стојадиновић (опет уговорач.)

Као што се види, именовани уговорачи
Херцегови, старали су се, да све грожђе од
народа одузму, да би Херцег а са њим и
они што више ћарили, у чему су, разуме се
имали и успеха. Да су они своје учашће у
овоме послу најбрижљивије крили, по себи
се разуме, али су тиме још боље утврдили
како су свесно у овај непатриотски посао
ушли.

На жалост, кад је цеђење грожђа већ
било довршено, представник конзорције Хер-
цег утекао је из Трстеника, неплативши
својим сарадницима ништа! Касније сам чуо
да је г. Анђекковић, преко овд. Местне
Команде успео наплатити од Херцега бар

нешто, ваљда оно што је њему лично при-
падало.

Да се неби мислило како је ово изно-
шење нетачно, извешћу и ово: У једној
прилици г. Таса Живковић вршиоц дужности
Председника општине, пребацио је Мики
Марисављевићу, иначе доброме човеку, зашто
је и он учествовао у поменутоме ружном пос-
лу, на шта му је овај одговорио: „*Морао сам.*
Но веруј ми, да сам ја наговорио Херцега
на бегство и учинио да никоме ништа не
плаши“ ...

У ово време у вароши је било потпуно
нестало: гаса, соли, шећера и зејтина а
власти нису ништа предузимале да се то
добе, те су још и сада неки шпекуланти
тајно продавали: гас по 5. со по 6. шећер
по 10. и зејтин по 30 динара, или мењајући
ове артикле за: јаја, живину, кајмак и сир,
још и по скупље цене.

Октобра 10-ог изашла је наредба и о
откупу свега кукуруза од народа, по 22.
круне товар у зрну или по 16. круна у
клипу. Сопственици могли су задржати ради
исхране само по 160 кила у клипу на душу.

У половини овога месеца „Пестер Лојд“
од 7. октобра донео је један чланак, у коме

се хвалила храброст и истрајност српске војске на Солунском фронту. Тај чланак гласио је:

„Б. Пешта 6. октоб. 1916.

Биће скоро година дана како Споразумне Силе запињу, да Српскоме Краљу поврате Србију. Свакако, ово је била титула под којом је Солунска експедиција предузета. Да ли је искрцане Енглеze и Француze збиља покренула на поновно освојење Србије гола љубав према Србима, или се на пример, на дну енглеске љубави према сваком ближњем, крију и друге, па можда и најсебичније побуде, — то би се показало тек онда, ако би и кад би Савезници своје праве намере сретно извели. Како ће се, пак то тешко икада догодити, то наши дотични противници и неће доћи у принудни положај да збаце маску са својег лица, него ће се до краја, до у бесконачност, истицати као некакви спаситељи Србије. Разуме се: „цел оправдава средство,“ па ће дотични циљ и споразумцима дати право, да на једној страни помажу српској Краљевини да поновно ускрсне, а на другој страни да даве Грчку до издисаја па и до уништења. Ово последње, до душе, у име савезничке верности. Само, што се са ос-

лобођењем оне прве иде врло споро. Тако на пример: Ђенералу Сараљу требало је добрих девет месеци, не само да се поврати од оних удараца које је добио приликом његове прве офанзиве у прошлој години, — када је изгубљено и оно последње парче српскога земљишта, већ и да се поврати срећној замисли поновног ослобођења Србије. Изгледа, збиља, да се у томе међувремену, у току ових девет месеци, у Паризу и Лондону увидело, како се и од оних из земље побеглих Срба ипак може направити нешто лепо, па и много лепше од бегунштва, као на пример: да баш они сами, са оружјем у рукама, своју домовину себи поврате. Што се самога наоружања тиче, Споразум је одмах изјавио, да се тога посла радо прима.

Остатцима српске војске на Крфу није се, до душе, баш допало и овакво схватање Споразумних Сила — али ствар није била за дангубу и пришло се брзо послу.

И тако освануше српске дивизије на Крфу; и добро их тамо спремише и наоружаше; и тако спремљене у Солун послаше; и Ђенералу Сараљу под команду ставише. И... само се на нешто притом заборавило. Заборавила се тврда

вера дата српскоме Престолонаследнику: да ће се његове трупе држати у резервној позадини, а, ако се кад год и употребе, да ће то бити у крајњој нужди и невољи. . . . Напоследку како му драго, тек ми, ево већ неколико недеља гледамо те Србе у првим редовима, у борби пуној части за њих, решене да своју Србију сопственим прегнућем поврате. Оно, зацело, суделују ту и Енглези и Французи па чак и Руси, Португалци и Италијани, али лавовска улога у „ослобођењу“ Србије очигледно додељена је *српској* војсци! И гле чуда! Оно што пола милиуна несрпских ратника Сараљевих, не моглоше на бугарско-македонском фронту постићи за пуних девет месеци, то постиже, сразмерно говорећи, једна шака српских бораца за неколико недеља! Они су ти што избавише Сараљеву армију из веома опасног положаја у који је била запала; они су ти што су Флорин преотели и преко грчке границе прескочили. Погледајте на које хоћете крило борећих се снага па ћете се уверути: да *Бугари само пред Србима уштупају*. Срби једини нижу успехе на томе фронту.

Цела је истина да они те успехе тако скупо и крваво плаћају; да ће их, ако овако потраје, са крваве позорнице

саовим нестати. Али.... али и то је истина: да су ти српски успеси, да је оно 200 квадратних километара до сада „ослобођене Србије“ једина актива наших непрдјатеља, наспрам страховите њихове пасиве на Добручком и Ерделском бојишту.

Н и с е г.

Кад је овај број „Пестер Лојда“ стигао у Трстеник, сваки од нас био је искрено задовољан са онако отвореним признањем ваљаности српске војске, и то од стране наших непријатеља. Али г. Никола Јовановић — Американац хтео је отићи даље од осећања самога задовољства. У местној Апотеци, у присуству Апотекара г. Трајковића, г. Ст. Чутурила и мене, он је изнео предлог, да „Пестер Лојду“ депешом изјавимо захвалност на оваквоме писању, на шта ми писмо хтели пристати, због тога, што се у истој чланку једновременно интригирало противу наших Савезника. Кад није успео са нама, онда је то понудио г. г. Васи Анђелковићу, Стеви Ч. Поповићу, Пери Вучковићу заједарку и још неким, и свуда је пропао. . . .

Октобра 4-ог нашао сам се у вароши са г. Вучком Ђорђевићем Државним Са-

ветником, који беше дошао из Врњаци. У разговору овај ми је саопштио: како му је преко овдеш. Команде писао г. Вукашин Петровић из Београда, и тражио од њега као од некадањег Државног Правобраница, да му пошаље све податке *о државним добрима у Србији*. Он је, рече ми, те податке спремио и сад треба, опет преко команде, да их пошаље г. Вукашину. Отишли смо заједно у команду, где је г. Ђорђевић своје писмо упућено г. Вукашину, предао ради експедовања г. Тиси, трговцу из В. Градишта, који је био на раду у команди. Размишљао сам, ради чега је г. Вукашин могао тражити поменуте податке, па како је исти господин, како сам слушао, био омиљена личност у Гуверману, дошао сам на мисао, да је то тражио за рачун Гувермана, како би се овај што боље могао користити српским државним добрима . . .

Око 20. октобра поново је из среза покупљено 130 деце за рад на Јастрепцу, која су имала заменити ону раније тамо послату децу.

Октобра 30-ог дошла је изненадно у Третеник некаква официрска комисија, која

је претходно са свију страна војском опколила варош, па затим ишла од куће до куће и тражила свиње преко 100. килограма тежине, и где год је такве нашла одузела их је, по откупној цени која ће се даље видети.

Вршилац дужности Начелника среског г. Анђелковић, био је наредио, да се у шуми Монастира Љубостиње, насеку дрва за огрев: среске канцеларије, Команде и Школа, но од стране а. угарских власти намештени Старешина Монастирске шуме, није то одобрио, због тога, што је, рекао је, иста шума уступљена другоме ради експлоатације! Ово бележим ради тога, да се види, како су аустријанци и приватна добра у Србији експлоатисали.

Од средине овога лета овде је, по одобрењу власти, отворена приватна Пошта, а отворио ју је наш Поштар г. Чеда Главички. Благодарени теме од тада смо отпочели добијати како писмоносну и аманетну пошту, тако и новине које су се могле у Србији продавати. За овај рад г. Главички није добивао никакву награду ни од Команде, ни од наше среске Канцеларије а ни од Општине. Али зато ипак не треба мислити да је он

ово радно бесплатно. Напротив, добро се наплаћивао. На пример:

Пошт. карте за Србију од 8. хелера, продавао је по 15. хелера.

Пошт. карте за иностр. од 10. хелера, продавао је по 20 хелера.

Осем тога, сваки који би добио карту са стране, и ако је такса на њој била плаћена, имао је дати г. Главичкоме сексер.

За новчане пошиљке, било да се шаљу или примају, наплаћивао је $\frac{1}{100}$ колико му је Команда одобрила.

За писање карата сељацима за војнике заробљене или интерниране наплаћивао је од једне карте најмање 1. круну. За аманете много више. Најзад продавао нам је и новине и то:

„Београдске Новине“ од 6. хелера — по 15. хелера.

„Обзор“ од 18. хелера — по 36. хелера.

„Ријеч“ (хрватску) од 10. хелера — по 20 хелера.

„Новости“ од 10. хелера — по 20 хелера.

Бечке и Пештанске листове продавао је пошто је коме хтео.

Мислим да нећу претерати ако кажем, да је приход г. Главичкога износио месечно преко 1000. круна.

Октобра 31-ог био је код нас први случај стрељања. Стрељан је кмет села Божуревца за ово:

Он је, као кмет, казнио некога сељанина свог за некакву кривицу, а тај сељанин стајао је у недозвољеним односима са кметовом женом. После казне, овај кажњени сељак реши се на освету, вероватно још и да би свој нарочити план остварио. Закопа на кметовоме имању две пушке па прокаже жандармерији како је то кмет учинио и жандармерија пронађе пушке.

При истрази кмет је одрицао да је он пушке прикрио и да су оне његове, но његова жена даде изјаву противну томе — и он буде осуђен на смрт....

Хоћу да наведем, по најсигурнијим податцима, колико су а. угарске власти узеле из овога среза од народа стоке у последње време, па ће се отуда моћи оценити колико су уопште узимали. Ове податке добио сам из наше среске канцеларије, па су несумњиви. Ваља, притом, знати, да овде није

ушло и оно, што је узимала војска у пролазу, и што је узимала жандармерија за себе.

Тако узето је:

	говеди свиња оваца		
Септембра месеца	42.	60.	60.
Октобра "	42.	60.	60.
Новембра "	860.	300	—
Децембра "	350.	—	100.

Укупно за 4. мес. 1.294. - 420. - 220.

Ово је исплаћивано у живој мери, и то:

Говеда, по 1. к. круна килограм.

Свиње, „ 2. „ „

Овце „ 1. „ „

Да прибележим и ово:

Децембра 14-ог догодило се нешто необично. Добошем је објављена овакова наредба Суда општинског:

„Неки овдешњи грађани разрезали су на нмућније становнике некакав прирез. Како се по закону о Општинама никакав прирез од грађана не може прикупљати, докле то не одобри виша власт, а овај прирез виша власт није одобрила, то Председник општине позива грађанство, да поменуши прирез не полаже Кмету — Благојанику Благоју Савићу.“

Ево шта је овако необичну обзнану изазвало:

Кад је раније била дошла од местне Команде наредба, да се и од трстеничких грађана узме извешан број говеди за војну потребу, тада су таоци општ. Трстеничке, у споразуму са Начелником среским г. Анђелковићем одлучили: да се од имаоца говеди у вароши не узима ништа, већ да се потребан број истих купи и Команди преда, а новац за то потребан да се разреже на нмућније грађане и покупи, по распореду који је направљен.

Истину говорећи ово није ни било право, јер, кад су од становника који су имали свиња одузимање исте, кад су од других, који су имали хране и друге ствари, одузимање исте ствари, онда је било право да се и говеда одузимају од оних који је имају а да се не купују прирезом и да тај прирез плаћају и они, од којих је много што — шта било одузето. Осем тога задржавање стоке у вароши давало би властима повода да поново исту од вароши захтевају. Овако је мислио и вршилац дужности Председника општине г. Таса Живковић, па се томе одупрео, у

толико пре, што је одлучи збиља недостајао законски основ — одобрење више власти. Овај поступак г. Живковића изазвао је негодовање, како код Начелника среског г. Анђелковића тако и код таоца (који су и били имаоци говеди) и ствар је свршена тиме, што је г. Живковић морао поднети оставку на положај Председника општине.

Пред 20. Новембар по свима местима у срезу образоване су комисије, које су извршиле пописе: колико који становник имаде и каквога земљишта: оранице, под виноградом, под шумом; колико је који од тога земљишта ове године обрадио, колико за прошлу а колико за идућу годину. Даље, колико који имаде од овогодишње бербе: пшенице, кукуруза, јечма, овса, зоби, конопље, лана, кромпира, купуса, пасуља, лука и т. под а колико имаде тога од ранијих берби.

А пред 1. Децембар такође су одређене комисије да попишу: колико који становник имаде: а, стоке маторе и младе: говеди, коња, магараца, мазги, свиња, оваца, коза и т. д. и б, све живине уопште: гусака, ћурака, кокоши, пловака и т. д.

Да би, пак, овај попис био извршен исцрпно, било је наређено, да, онога дана

кад се у коме месту попис буде вршио, сва стока и сва живина морају бити у месту где се попис врши а нипошто изван њега. Патроле ће ићи по околини и шумама, а ако тамо буду нашле што од овога, одузеће без икакве накнаде. . . .

Још од почетка месеца октобра отпочела се у вароши и околини опажати већа, обилност у брашну, услед чега су и цене овога биле знатно спале, а то је долазило услед овога:

А. угарске власти отпочеле су најревносније помагати шверцовање жита са територије које беше окупирали савезница а. угарске-Бугарска. Шверцери су на шверцовано жито плаћали само царину али зато су имали повластицу, да им оно што су шверцовали, нико не може одузети ни реквизирати, већ могу са тим слободно трговати. Ових шверцера брзо се намножило па су, чак и они раније познати шверцери, који су били интернирани, враћени натраг. А како су на бугарској територији жита била јевтинија, та јевтиноћа почела се осећати и код нас

Местна Команда врло често захтевала је, било од среске Канцеларије или од опш-

тине, разне ствари, било за своје Канцеларије или иначе, које су јој биле потребне и ове су, среска Канцеларија и општ. Суд морали куповати и Команди давати. Те ствари биле су: гас, дрва дрвена грађа, јексери, гвоздене полуге и т. под. Но кад су све општине добиле ново издање [а. угарско] закона о општинама, у коме су се налазиле и одредбе о буџетима, и у којима је забрањивано прекорачавање буџетом одобрених сума, и, кад су буџетске суме већ биле исцрпљене, скренута је пажња Команданту на немогућност даљих набавака. Но Командант Лехрант категорички је одговорио на то: „Што ја тражим — мора се дати, а како ће се то набавити — не тиче ме се“

Децембра 7-ог Командант је позвао имућније грађане на састанак, на коме им је рекао ово:

„Овој крај до сада је уживао благонаклоност наших власти. (!)“

А. угарска влада услед тога очекује, да ће се народ овога краја показати достојан тога благовољења.

Прикупља се V. ранни зајам а. угарски, и влада а. угарске очекује, да ће и трстенички грађани уписати овога зајма што више.

Ја вам саветујем да то и учините. Не учините ли — изложете се опасности, да изгубите досадању наклоност нашу“.

Уписано је одмах 3500. круна а уписивање је продужено.

Овако је рађено само у вароши Трстенику и Врњцима [где је уписано 7000 круна] а по сеоским општинама рађено је другаче. Тамо су жандарми наређивали: „ова општина има дати 20000 круна зајма“, и то је морало да се даде. Општине су ове суме распоређивале на своје становништво, и који није сам положио на њега распоређену суму, томе су продавали стоку ради наплате.

Давати новац непријатељу своје државе и тиме га помагати да се боље наоружа и спреми за ратовање, велеиздаја је према сопственој држави, и сваки се мора од чуда каменити како су а. угарске власти овако што могле и смеле радити, и то службено и јавно! Онима, пак, који су новац давали, тешко да би се могло замерити, јер ако га неби дали, излагали су се опасности да буду интерниран или иначе оштећени.

Децембра 8-ог стигла је вест, да је и Румунску престоницу Букурешт постигла судбина: Брисла, Београда и Цетиња, т. ј.

да су непријатељи и њу заузеде! Ова вест произвела је тежак утисак на све становништво. И они који су до сада веровали у крајњи успех Четворнога Споразума, почели су се колебати. Свако се у очајању питао:

— Чиме се може објаснити то, да Савезне државе од 150 милиуна становника [Немачка 60, А. угарска 50, Турска 25. и Бугарска 5—150] нижу успех за успехом према 300. милиуна душа четворнога Споразума [Русија 180, Енглеска 40, Француска 35, Италија 35, Белгија, Србија, Црна Гора и Португалија 10—300 не рачунајући овде и колоније? И доиста, тешко је било наћи одговора на то питање

Децембра 12. стигла је вест, да су Централне Силе понудиле четворноме Споразуму мир. Неколико дана касније новине су објавиле, како је и Председник уједињених Америчких држава у том погледу предузео корак. При свем том нико није веровао да ће до мира доћи

26-ог Децембра смењен је досадашњи местни Командант овдашњи Лехрант и на његово место дошао поручник Едуард Трагнер, који се у Београду, у нарочитој школи, спремао за овај посао.

На завршетку ове године животне намирнице продаване су у овоме крају по следећим ценама:

Пшенично, хлеб. брашно	2.60—3. кр. кило.
Кукурузно	1.40
Сó	6.—
Гас	18.—
Шећер	12.—
Зејтин	40.—

Због одузимања стоке и живине, покупило је и месо а и живина. Говеће и свињско месо продавано је по 4 кр. килограм. Пар живине 6 до 10 круна. Једно јаје 0.25 динара.

Овоме поскупљивању било је више узрока а један од најглавнијих био је тај, што су а. угарски официри, војници и жандарми и у ово време одузимали од касана месо, а од сељана живину, јаја, сир, к јмак и друге производе по много нижим ценама.

Ово су они узимали, тобож, за своје менаже. а у самој ствари препродавали су по скупље цене, а власти нису предузимале ништа да то спрече.

VI. У окупираној Србији.

Година 1917-га.

При крају прошле године „Београдске Новине“ бежу обнародовале наредбу Губермана, по којој се од народа имала покупити сва неопрана вуна. Имаоци ове позивали су се, да сваки пријави местној власти колико имаде такве вуне. Међутим 2-ог Јануара заредише код нас жандарми од куће до куће, тражећи не само неоправу вуну и прану, — па чак и прерађену — предену, одузимајући где год су што нашли. Одузимали су душеке и јастуке, не остављајући сопственицима ни онолико колико им је најпотребније. На оно што су од станова ништа одузимали нити су давали признанице нити икада што платили, већ, просто, отимали.

Од 1-ог па до 4-ог Јануара нису овде долазиле никакве новине, ни Бечке ни

Поштанске, ни Загребачке па ни Београдске. Као што се после видело, то је било због одговора Споразумних Сила на тобожњу понуду мира од стране Централних држава, које су исту понуду огласиле као неискрену. . . .

Прве десетине месеца Јануара у вароши беше сасвим понестало петролеума, осим што се код појединих шпекуланата могао тајом добити по 20 круна литар. Услед тога Општина се обратила Команди, тражећи да јој за готов новац набави коју количину истог.

Ваљда због овога тражења а можда и без обзира на исто, 11-ог Јануара дошао је овде петролеум, али не општини већ Команди, и објављено је да ће се продавати само за злато и пуну. У ствари продаван је само и једино за злато. Продајна цена била му је 1.40 круна литар, а наполеандор приман је у 19 круна. То је учинило те је наполеандору наједаред скочила цена, од 40 круна, по коју се дотле могао набавити, на 60 круна, и, с обзиром на то један литар гаса стварно је плаћан око 4½ круне. То исто догађало се и у Крушевцу при продаји шећера.

Овај је продаван по 270 кр. у злату, што је с озбиром на вредност наполеондора износило око 9. круна!

Тешко је разумети зашто се прибегавало овако глупоме раду! Да је за обичан новац продаван петролеум по 3. а шећер по 6. круна, и једна и друга страна имале би отуда користи: купци зато, што би поменуте намирнице добили знатно јефтиније, а и власт, зато, што би за тако добивену суму новца могла купити исту количину наполеондора...

Концем месеца Јануара поново се појавила у варошници оскудица у брашну, изазвана тиме, што су власти сво брашно, донешено на овд. пијаци ради продаје, одузимале. Могло се купити само од препреде-них продаваоца, који су га умели вешто крити, но по цену врло високу. Услед овога већ су отпочели долазити у Команду поједини становници околних села и тражили хлеба. Команда је учинила корак да јој се брашно из Крушевца пошале, а у исто време обнародавала је наредбу: да нико не сме појести више од 200. грама брашна на дан. Само — у тој наредби није казала,

где ће људи и ових 200. грама моћи набавити ...

У половини Фебруара опет је отпочело купљење од становништва бакарнога посуђа: **казана**, бакрача, тепсија и т. под. који је посао, благодарећи потказивачима из наше средине, доста успешно обављен, а никоме за одузете му ствари нити је давана призна-ница, нити је шта плаћено.

Тада је дошла и наредба да овај **срез** даде Команди:

Свиња 200. комада (по 1. круна жива мера) и Живине 1.600 комада (по 1. круна комад) и ако је у вароши плаћано: свињско месо по 5. а пар живине по 10 — 12. круна!

Једновремено одузимао је од народа вино, са обећањем, да ће бити плаћено, само што у ово обећање нико није веровао, због, тога, што су јесенас одузимали ракију, обећавајући то исто, па до данас никоме није исплаћена.

У другој половини фебруара наређено је, да сви становници пријаве своје имовно **стање**, ради распоређивања порезе на њих, за године 1916. и 1917. као и за последње тромесечје године 1915-те. Пописивање је

вршио неки г. Тодоровић, зајечарски Адвокат.

Поред тога претресани су станови појединаца и од свакога је одузимао сувишак хране. У сувишак рачунало се све, што прелазиле преко 200 грама на једну душу дневно.

Марта 1-ог укинута је у Трстенику наша среска канцеларија, којој је на челу био г. Анђелковић и он је прешао на положај Председника местног општинског Суда.

Марта 3-ег позвао је местни командант г. Анђелковића и световао му, да се у вароши образује Одбор за исхрану становништва. Тај Одбор набавиће привременим позајмицама новац и тим новцем куповати храну шверцовану са Бугарске територије, коју ће затим становништву делити и распродавати, а он, Командант, томе ће Одбору бити од помоћи, докле се овде у истој целини не отвори војни Магазин, о чему је он учинио предлог вишој власти.

Поводом овога Председник општине позвао је на састанак: кметове, таоце и виђеније грађане, на коме је састанку и изабран овај Одбор. За Председника Одбора изабрали су мене, а за чланове: Апотекара

г. Трајковића, Влад. Николића Начелника среског у пензији, Тодора Петковића, и Петра Стојадиновића трговце. Одбор је затим прикупио око 20.000 круна новца од грађана и отпочео рад. Прво што је учинио било је да је изаслао у Јагодину, ради куповине шверцованог жита свога члана г. Влад. Николића и Милуна Малићанина трговца, који су се на тај пут одмах и кренули и дошли до Крушевца, а одатле вратили се натраг.

Марта 5-ог изашла је наредба не само за варош Крушевац већ за цео округ: да се нико не сме виђати изван своје куће пре 5 сахата изјутра и после 7 сах. у вече. Ко противно поступи, у првом случају биће затворен и кажњен а у поновљеном — убијен. Ова наредба, као што се одмах сазнало, била је изазвана тиме, што су се у околини Ниша били појавили комите, наоружани чак и топовима и митраљезима. Одмах затим почели су се враћати са Јастрепца, где су били на раду, заробљеници Италијани и наши интернирани грађани. Сви путници који су се у то време затекли у Крушевцу, враћени су кућама, па су враћени и изасланици нашег Одбора. По њиховом казивању у Кру-

шевцу се нису смели на улицама састати ни два лица заједно.

Два дана касније наређено је, те су све општине у овоме срезу изабрале по известан број таоца, који су јамчили: за ред и сигурност у својој општини и за неповредност жељезничке пруге и телеграфске и телефонске везе. За варош Трстеник били су изабрани за таоце: поп Саво Николетић, Бошко Јанковић и Пера Стојадиновић трговци. Једновременно обнародовано је: како су неки Бугари, удружени са Србима, са оружјем прешли на територију поседнуту а. угрском војском, у намери да ремете мир и поредак. Ко ове људе буде примао, ранио их и помагао им, биће кажњен смрћу, а оно место у коме се то буде догодило биће спаљено и мушкарци сви интернирани. Тако исто беше свакоме забрањено путовање изван места сталнога обитавања.

Марта 16-ог пред вече Командант места Тратнер, са особљем Команде и војском овде налазећом се, сви наоружани пушкама, отишли су некуда у правцу Крушевца, а одмах по њиховоме одлазку позатварани су сви таоци и Председник општине г. Анђел-

ковић. Но то је трајало само једну ноћ. Сутра дан г. Тратнер се вратио, а они који су били позатварани — пуштени су.

Ствар је била у овоме: у селу Омашници појавило се око 30 наоружаних људи, који су тражили храну. Жандармерија је о томе известила Команду а Команда појурила тамо да их похвата, но без успеха. Утврдило се, да су то били некакви људи са бугарске територије, који су убрзо из овога села отишли незнано где

На други дан православ. Ускрса — 3. Априла — стигла је Команди вест, као да је између Русије с једне и Централних Сила са друге стране, закључено примирје. А. угарски официри и војници пропратили су великим весељем ову вест, љубили се међусобно и један другоме честитали, а у вече у њиховој менажи приредили гозбу. На њихову жалост, све то трајало је само једну ноћ, а сутра дан показало се да је поменута вест била неистинита.

Пре тога, на наш Велики Петак, један српски војник, који је био рањен и заробљен, па доцније био на раду у Александровцу, био је из Александровца премештен на рад

у Монастир Љубостињу. При пролазу кроз Трстеник он је причао Милану Стојадиновићу кмету, ове интересантности: На Вел. Среду и Четвртак, у околини Александровца водиле су се велике борбе ватреним оружјем између а. угарских војника и „комита“. Једни од других били су толико удаљени, да су се могли и каменицама погађати. Избачено је хиљадама метака, али, нити је ко чуо фијук куршума, нити је, како са једне тако и са друге стране, ко био рањен или погинуо! Шта више, на ономе месту, у шуми, где су били тобожњи комите, ни једно дрво није куршумом окрзнуто! Приповедач је отуда закључивао, да ово нису биле „комите“, већ опет а. угарски војници. А за потврду овога свог закључка, навео је и следеће:

Уочи почетка ових борба, на Вел. Уторак, неки од ових тобожњих комита, беху у једном оближњем селу заклали једну краву, и, докле су је черечили наиђе на њих а. угарска жандармеријска патрола. И ако су „комите били обучени у комитско одело, са реденицима преко груди, ипак је патрола поред њих мирно прошла! Само их је један из патроле запитао за кога кољу, а они му

одговорили да кољу за свој одред у планини. Осим овога приповедач је навео још и ово: Истог дана, на Вел. Уторак, један одред ових тако званих комита, јавно је прошао кроз неко село у близини Александровца, у коме је селу постојала и жандармска поштаја! Зар би прави и истински „комите“ смели тако што учинити? питао је приповедач. И, доиста, тако и јесте.

Схватање овога приповедача као да потврђује и следећи догађај:

На Вел. Суботу два наша сељака из села Станишинаца, довели су деловођи општинскога Суда у Станишвинцима, Думановићу, једно писмо које им је дао Командант Тратнер. Писмо је било адресовано на „Косту Војновића, комитскога вођу“, и Думановић имао га је отпратити Војновићу. Но баш онога тренутка када су ови сељаци предали поменуто писмо, Думановићу, појаве се око њих комите. Узму писмо, вежу Думановића, и упуте се његовој кући, где су га најпре опљачкали у новцу и стварима, па одатле повели у шуму. Думановића, везана, гонила је некаква женска, која га је уз пут бездушно тукла.

Кад су зашли дубље у шуму ту су нашли повећи број комита а међу њима и вођу им Косту Војиновића. Сви, и Војиновић и комите, били су лепо одевени и опремљени, а коњи које су имали за јахање, имали су опрему каква се ретко може видети. Војиновић је лепо примио Думановића, и отпочео му говорити, како он — Думановић — треба да настане, да се што већи број наоружаних Срба придруже њему — Војиновићу — те да заједнички бране земљу, на шта му је Думановић одговорио како то није могуће, јер у народу нема оружја. . . . Војиновић је после тога причао Думановићу: о својим борбама; показивао му фотографске снимке појединих борби, запаљење Куршумлије и још неких села и т. д. Најзад му је причао, како он познаје команданта Тратнера „са којим је некада у једноме кревету спавао.“ После свега овога Војиновић је вратио Думановићу опљачкани му новац и пустио га слободна!

Ко зна да ли је ово био прави Војиновић, и да ли су комите били прави комите. Врло је вероватно да су а. угарске власти овим кушаде има ли у народу оружја и склоности на покрет. . . .

Априла 9-ог жандарми су изненадно отерали одавде за Крушевац: Благоја Савића и Милана Стојадиновића кметове, Перу Стојадиновића и Мику Марисављевића трговце, где су преноћили у затвору а сутра дан пуштени. Командант г. Тратнер, који је тада такође био у Крушевцу, казао им је, да се њихова кривица има још извиђати. А ево каква је била та њихова кривица. . . .

Овде је до пре неколико дана, као повереник Централне за откуп хране од народа био неки Антон, чех, приличан алкохоличар, а притом човек који у раду није био исправан. Картао се много и губио приличне суме, које је зарађивао смањајући мере откупљиваној хрми. (Г. Жика Ивковић пензионисани Председник Суда, казивао ми је, да је и њему, кад је предавао кукуруз, смањена мера са 20%, и кад је протесновао Антон му је одговорио, како он, по постојећој наредби коју имаде, треба да смањи меру са знатно већим процентом, али изгледа према г. Ивковићу, смањио је само за 20%.)

Еле, тај Антон дигнут је одавде и упућен на фронт, а он, мислећи, ваљда, да су

му за то криви ови људи, денунцирао је њих, бог зна зашта, и они су отерани у Крушевац. На крају цела та истрага остала је без икаква резултата.

Априла 10-ог публикована је прокламација Глав. Војног Гуверниера о увођењу прекога Суда за цивилне, који раде противу реда и сигурности војске. Скоро све кривице казне се смрћу. А 12-ог истог месеца публикована је и ћирилицом одштампана Објава окружнога команданта следеће садржине:

„Вођен човечношћу и дужном бригом обраћам се на трезвене слојеве српскога народа, у пуној нади, да је овај мој позив добро промишљен; да они неће свој неповољан положај, који је овим светским ратом створен, својим неразумним и непромишљеним држањем до закључка мира хотимице још више погоршати.

Преостатци од нас и наших Савезника 1915. године потучене и са читавог балканског полуострва истиснуте српске војске, односно њено вођство и са њиме удружени Енглези и Французи донели су један несавестан и непромишљен закључак, да преко некојих добро плаћених српских и црногорских офи-

цира на подручју којој смо ми и наши савезници Бугари поселили народ на устанак подигну чиме се у изглед ставили да ће овим устанком Србија у месецу Марту ове године бити ослобођена.

Колико је несавестан и безозбиран овај поступак водства српске војске према рођеноме народу, биће и онима, најпримитивније мислећима по пуно јасно.

Јер кад читава српска војска са напором својих сила, потпуном топовском спремом није своје добро могла да одоли нашем притиску, јасно се по себи разуме и сасвим је природно, да није неколико стотина, па рецимо и неколико хиљада побуњених комита, неколико чета без сваке модерне војне опреме неће моћи да против нас получе ма и најнезнатније помена вредне успехе.

Бесавесне бунџије нису у свом непромишљеном поступању рачунали да ће својим безциљним делом гурнути многе хиљаде своје властите браће у понос пропасти, па према томе не преостаје српском народу у властитом његовом интересу ништа друго, но да се, против бунџијских банди сам заштити, неће ли сасма да пропаде.

Споменуте бунџије, које се пред српским народом приказују као одасланици

[војводе] српске војске, покушавају да немогућим и неиспуњивим обећањима и причама заслепе пук, бајаги као да су: енглеске, француске и српске чете већ на путу да ослободе Србију. Тако су у многим местима: која Бугари држе у поседу, па и у јужноме делу нашег окружног подручја по прилици у 20 села, биле деломине милом деломине силом организоване чете, које су почетком Марта о. г. бунтовнички извршиле препад на страже наших бугарских савезника и наша омања четна оделења.

Сасма је природно, да је тај наступ односно тај чин имао тужних последица за српски народ. Наши бугарски савезници спалили су до пепела сва она места, из којих се мушко пучанство придружило бандама, побили су учеснике покрета и на учашћу сумњиве, запленили благо и све имање, те је тиме силом околности проузрочена неописива беда.

Разумљиво, да се против оних који су у покрету учествовали или су због тога сумњиви, није на темељу нашег ратног обрамбеног закона силом околности могло другчије да поступа. Дунци, Разбојна, Богисе, Буџале, Ђепина, Пребреза, Шитница, Лепенац, Гор. и Доњи Врбовац, Расица, Блаце, Радиње и још

нека друга места која леже на нашем подручју, спољена су, а учасници више од 300. по броју, стрељани, а остало пучанство интернирано.

Несумњиво је, да су се устанку само ограничени глупи људи могли прикључити, који су своју лудост главом платили, а осим тога своје жене и децу у највећу беду бацили, јер су им домови поплаћени а имање узапћено.

Нећу да прикривам, да су из истих разлога и на подручју од Бугара поседнутим, хиљаде и хиљаде породица тако прошле као што сам горе навео, због чега опомињем српски народ, да се у свом добро схваћеном интересу не даје којекаквим бунцијама заводити, ми као победници у овоме рату хоћемо са побеђенима човечно и са пуно обзира да поступамо али тако можемо само онда да чинимо, ако се од нас побеђени, стрпљиво и лојално владају.

Становништво поседнутих земаља свршетак рата може стрпљиво сачекати а битке и последице ових на будућност препустити својима и нашим храбрим борцима у рововима, Нестрпљивошћу, дизањем побуна противу нас, као што се то сада показало, проузрокује само своју пропаст.

Ја све представнике и писмене чланове мени подложених општина пажљиво

вим чиним и то под најстрожијом њиховом личношћу, да овај мој проглас најжурније и у најширим масама и у свима слојевима становништва објаве.

Најстрожије опомињем српско становништво на подручју мога округа, да ћу сваки покушај каквога устанка или недојалнога понашања са безобзирном строгишћу угушити.

Оне општине из које се више од њих шесторице комитама прикључе или са њима тајне везе одржавају; даље оне општине на чијем подручју до 20. Априла текуће године 6. пушака или знатнија количина муниције буде нађена, биће до последње куће спаљена, сумњиви поубијани, све благо и земља узапћена а жене и деца у даљини од више стотина километара интернирана. Породице које данас уживају своја добра, ако се у њиховим општинама устанак јави, изложене су својој несумњивој пропасти, и чланови њихових породица и њихови потомци биће осуђени, да свој живот у даљини као просјаци проводе.

Заплењено имање биће међу оне чланове становништва подељено, које се према нама као верно и достојно покаже.

Нека српски народ моје речи, разумно, паметно и добро размисли, јер је сваки Србин сам господар своје воље и једино од њега зависи, хоће ли штети очувати судбу своју и своје рођене перодице.

А да би и самоме народу а и самим учесницима у устанку олакшао и омогућио, да послушају паметне и човечне разлога овога прогласа, тога 10 Априла одређен рок овим до 20 Априла продужујем са тиме, да сви они учесници у устанку, који се до овога продуженог рока било са оружјем у руци или без овога предаду или својим домовима врате у смислу већ издате објаве добијају помиловање.

Крушевци 12. Априла 1917.

Командант Округа

БАУМАН потпуковник...

Априла 25-ог у Крушевцу је била приређена некаква свечаност „у корист удовица и сирочади официра и војника“, а приредили су је а. угарски официри. На ту свечаност позвани су многи овдашњи грађани, па сам добио позив и ја.

Уочи тога дана, пак, Председник општине г. Анђелковић позвао је у општ.

Суду скуп грађана, на коме су изабрани: он, Благоје Савић кмет и г. Влад. Николић Начелник срески у пензији, да на овој свечаности репрезентују општину трстеничку. У исто време на скупу је грађанству саветовано, да даду што више прилога на целу, ради које је свечаност приређена, па је, чак, одређена и комисија, која ће ове прилоге прикупљати. Као своје прилоге одмах су положили: Анђелковић, Мика Марисављевић, и Пера Стојадиновић по 240 круна, Благоје Савић кмет 140. круна и т. д. (да је ово прикупљано за удовице и сирочад *српских* официра и војника, тешко да би приложили и десети део тога.)...

У почетку месеца Маја цене животних намирница стајале су у свакоме погледу знатно скупље него при концу прошле године.

Маја месеца почели су се јављати „комите“ и по селима у овоме срезу. Упали су у село Велуће, одвели њихом Председника општине, па га опет пустили. У некоме другом селу куповали су храну и јагњад...

Маја 15-ог донео ми је општински послужитељ Ђира неко писмено да га потпишем. То је била честитка, којом се ов-

дешићем а. угарском детективу Карлу Марошу честита десетогодишњица брачнога живота. Разуме се, да је нисам потписао, али су је били потписали: Председник општине г. Анђелковић, кмет Благоје Савић, Благоје Марјановић чиновник општине београдске и још неки.

Овај детектив Марош раније био је берберин у Сарајеву, па се, при убијству Фране Фердинанда одликовао у хватању атентатора и нападању на Србе, због чега му је и уступљено ово место у државној служби.

Истог дана у Трстенику се догодило нешто што дотле нисмо имали прилике да видимо: Командант места Тратнер заредио је са жандарима од кафана до кафана, и где је кога од грађана нашао најпре га је добро изшамарао па затим спроводио у команду, где су му још и батине ударили, све, бајаги, због тога што дангубе! Од овога нису били поштеђени ни стари људи од преко 60 година.

А тога истог дана саопштио ми је Председник општине г. Анђелковић, како је командант Тратнер тражио од њега, да из вароши покупи 8 пари пилића, а није му рекао ни дали да их купи или реквизише. Г.

Анђелковић је тражене пилиће од грађана бесплатно покупио и Трстнеру предао, а овај их је исте вечери, по своје послатноме Јаношу, послао својој жени у Пешту! . . .

Од некага времена почело се опажати, да је и међу а. угарским официрима а и војницима још више овладао прохтев, да од народа отимају све што им се допадне. Војник код наредника Гутмана, пресрео је једну трстеничку домаћицу, која је на пијаци била купила тријестину јаја по 0'30 круне комад и одузео јој то плитивиши јој комад јаја по 0'20 круне. Неки су ово радили за своје менаџе, други у цели препродаје а већина њих за своје швалерке. У овоме и овакоме раду највише су се истицали: поручник Кнежевић (како сам чуо покрштени еврејин Рудолф Фирст) и поменути наредник Гутман (опет еврејин). Наши сељани, од којих су овако одузимане ствари, брзо су се са тим измирили, и ону штету која би им била тиме учињена, наплаћивали су од наших грађана, подижући цене ономе што су продавали. Једна сељанка, којој сам пребацио подизање цена, рекла ми је: „Војници нам или отимају или одузимају једфтино, и онда морате то платити си“ . . .

Јуна 18-ог скинуто је са овдашње Цркве и оно једино мало звоно и однешено возом.

Јуна 19-ог отпочеле су а. угарске власти распоређивати порезу на становништво, за године 1916. и 1917. Суд општински био је ради тога изабрао порески Одбор од грађана, но Пореско Одељење у Крушевцу није усвојило овај избор, већ је само наименовало порески Одбор, коме сам за председника био ја наименован. За општину Трстеничку одређен је дан 20-ог за распоред порезе и тога дана дошао је ради тога из Крушевца поручник Dr. Папа. Био сам изненађен колико је овај господин био великодушан према сиротињи и према женскињу, чији су домаћини били отишли са војском, јер на њих или није ништа нарезано или је нарезано врло мало. Не то је била само обмана, јер кад је из Крушевца дошла наредба за купљење порезе, видело се, да је на све без разлике разрезана врло велика пореза. Примера ради наводим, да је на неку „Масатутку“ сиротицу коју је општина издржавала, разрезано преко 50. дин. порезе! Порески Одбор, по настојавању г. Папа, одређивао је привреду по-

јединих грађана за обе године укупно, а после је г. Папа то рачунао као једногодишњу привреду, и према томе порез распоређивао. Гђа Ленка М. Матићка, била је пре распореда пореза, дала општ. Суду аконто порезе за 1916. годину 300. динара. При распоређивању порезе, Одбор је одлучио, да она и за 1916. и 1917. годину дода још само 30. динара, на шта је и г. Папа пристао, а кад је дошло наређење за прикупљање порезе, од ње је тражено и наплаћено још 400. динара!

Колики је био овај терет порезе, видиће се из следећег:

Милосав Мирић трг. који је за наше време био оптерећиван годишњим порезом око 1.200 динара, сад је био оптерећен сумом од 12.000. динара.

Бошко Јанковић, који за наше време није плаћао ни 1000. оптерећен је са 9000. динара. Мика Марисављевић трг. исто тако.

И од наших чиновника, који су од а. угарских власти примали помоћ да би се могли исхранити и примали је у толикој вредности да су тиме једва могли само хлеб набављати, наплаћивана је пореза. Од оних

који су добивали из иностранства, без обзира на то јесу ли то биле позајмице или њихова примања, наплаћивана је пореза на све те примљене суме! Од мене, од кога је по закону кога су се закона, бајаги, при распореду порезе придржавали, могло је бити наплаћено за обе године једва 50. круна, наплаћено је 186.

Колико је ово распоређивање порезе било уопште неправично, може се јасно видети из следећег:

У Врњцима распоређено је да плате:

Г. Љуба Ковачевић држ. Саветник, без имања 1.240. круна.

Г. Вучко Ђорђевић држ. Саветник, без имања 150. круна.

Г. Драг. Стаменковић држ. Саветник, има имање у Врњцима 50. круна.

Противу распореда пореза многи су се жалили, па сам се жалио и ја, уз прописну таксу. Шта је са осталима било не знам, а мени никада није јављено шта је учињено са мојом жалбом!...

У другој половини месеца јуна обнародоване су следеће наредбе:

1. Сво сено, покошено или непокошено саденуто по ливадама или код кућа сопст-

вомика, оглашује се као државна својина;

II. Све овогодишњи род јабука и крумака, има се пријавити власти; и

III. Млинови и воденице могу млети само ону храну, за коју сопственици исте буду донели писмено одобрење Команде. . . .

Јула 19-ог финансијски органи вршили су претресе по вароши и тражили: шећер, со, дуван, цигарпапир и палидраца, одузимајући оно што су гдедлашли. Одузимали су, шта више, и од оних лица, којима су то а. угарске власти продавале. То међутим, није ништа ново. Бивало је случајева и до сада, да су њихове власти појединцима продавале или давале у размену за маст и друге животне намирнице шећер, па га после од њих претресом одузимале и поново у своју корист продавале. Од многих случајева један је био и са Миком Марисављевићем трг. из Трстеника.

Августа 1-ог дошла је наредба о премештају досадашњег Команданта Места Едуарда Тратнера. Тај човек, који је имао жену и дечицу у Пешти, у последње време био се слизао са једном њиховом учитељицом и јавно се са њом вукао. За време кан-

целаријско она би по завдан лежала у његовој канцеларији на дивану, докле би Тратнер примав публику! Тратнер је премештен за Варварин, а и ова учитељица отишла је са њим. Може бити да је то био узрок његовог премештају одавде, али не верујем. Тако исто јавно су живили, у једном стану становали и са њима ортачки трговали: поручник Кнежевић, (Ридолф Фирст) са неком Радом, крагујевчанком, и поручник Шолтес, са неком Живком, па ни један ни други нису одавде премештени све до њихове евакуације Србије.

Вредно је спомена и ово:

Кад је дошао у Трстеник г. Тратнер је узео силне ствари из Вила у Врњцима, те наместио себи модеран стан. То се у неколико и даде објаснити: Врњци су у овоме срезу а Тратнер је био командант овога среза. Али се никако не може објаснити и оправдати следеће: Кад је Тратнер отишвао за Варварин, однео је са собом и све те ствари, на шестора воловска кола! Па кад је и из Варварина премештен, Бог би знао где, све поменуте ствари однео је са собом!

За среског Команданта на место Тратнерове овде је дошао Мајор Ајзенхут.

У почетку месеца Августа у Третеник је дошао на становање један батаљон штрафуна, махом Срба и Хрвата, који су пре тога били најпре у Ново — пазарскоме Санџаку а затим у Александровцу и Брусу. По свој прилици дошли су због „комита“, који се по кад — кад појављују по околним селима.

Августа 8-ог обнародована је наредба: да стваки произвођач пшенице, мора од 1. хектора пшеницом засенијаног земљишта, предати власти 300 клграма пшенице. Даље, сваки ће задржати ради исхране до 1 Децембра по 42 клграма на душу, а остатак унеће се у општинске магацине, ради исхране становништва. Примљену пшеницу власти ће плаћати по 23 круне товар, а по истој цени има се распродавати и из општинских магацина. Међутим ова наредба није никако била остварена, јер општинских Магацина није било до последњег дана бављења а, угарских власти у овоме крају.

Августа 15-ог онај батаљон штрафуна који беше овде дошао у почетку овога месеца, отпутовао је за негди. Неки су говорили за Крагујевац, опет због „комита“, а

неки за Београд, на светковину царевога дана:

У ово доба стигла је наредба и о томе, да се у будуће забрањује трговање са пшеницом шверцованом са бугарске територије.

Као што сам већ напоменуо, раније је била забрањена продаја и куповина домаће пшенице, а сад беше забрањено трговање и са шверцованом. Сеоско становништво, т. ј. продуценти, могли су од својих продуката задржати за нахрану колико-толико. Али становништво вароши остало је у овоме погледу не збринуто, те се, са пуно разлога могло очекивати тешко време у погледу исхране истих.

До душе, постојао је „Одбор за набавку намирница“, коме сам ја био на челу, али тај Одбор од држега времена престао је да ради, прво зато, што му је оскудевала потпора власти, а друго и поглавито зато, што је општински Суд настојавао да обустави рад Одбора. А ево због чега:

Председник општине г. Анђелковић имао је у вароши свој једини млин. Мливно жита у млину и по речним воденицама, било је, као што сам напоменуо, забрањено, и само г. Анђелковић могао га је, на некакав на-

чин, у своме млину мleti и продавати. Самлевано брашно уступао је пекару Дојчину, брату Благоја Савића кмета, који је, без конкуренције, печен хлеб продавао по 5 и више круна килограм, и ако се у то време пшеница могла тајом купити по 200-250 круна товар. Да сад, поменути Одбор набавља брашно и продаје га становништву јевтиније, то би ометало овако рентабилан посао и г. Анђелковића и поменутога пекара, са којим је, вероватно, г. Анђелковић ортачки радио, као што се о томе много говорило.

Тада сам се ја одлучио, да без учашћа општинскога Суда поново образујем други Одбор за набавку намирница и предузмемо рад, у цели да би колико-толико помогли сиромашнијем становништву. Тога ради позвао сам скуп грађана и израдио правилник рада овога Одбора. На тај скуп сам, ради, позвао и Председника општине г. Анђелковића. И сазвани скуп усвојио је све ово, опет изабрао Одбор и мене за Председника овога и потписао правилник, при свем том, што се опажало да је Председник г. Анђелковић био томе противан.

Кад је то свршено обратио сам се писмом на свога пријатеља и бившег трстеничког

избеглицу г. Мику Аврамовића Секретара земљорадничких задруга у Београду, молећи га да отиде код помоћника. Гувернеровог фелдмаршала Г. Бабића и обавести га о невољи која овај крај у погледу исхране дави. Молио сам га да обавести г. Бабића, како је овај крај сточан и шумски и како је и у нормално доба набављао храну са стране. На основу свега тога тражио сам, да умоли поменутога гоесподина, нека би се заузео у Гувернину, да се нашем Одбору дозволи, да најпотребнију количину хране, потребну за исхрану становништва, може купити и извести из тих крајева земље, у којима имаде хране у сувишку. Једновременно написао сам и друго писмо г. Сави Мићићу трг. у Обреновцу, молећи га да ми јави: по коју се цену може у Обреновцу на пијаци купити товар пшенице.

Ка су ми одговорили на ова писма: г. Аврамовић, да ће, по обећању г. Бабића, Гувермај одобрити куповину потребне количине пшенице, а Мићић, да се пшеница у Обреновцу може купити по 60 круна товар (3 гроша шила) ја сам позвао тада Одбор а и Скуп одбенијих грађана у Суду општинском, да ихо свему овоме известим, и да

прикупимо од грађана потребну суму новца, ради куповине пшенице. Кад сам све ово најтачније саопштио скупу, г. Васа Анђелковић а уза њ и Благоје Савић били су противни свакоме моме раду! Њихов разлог био је, да су се осигурали, и да ће нам Команда давати брашно јевтиније, То је у осталом и разумљиво што су се поменута господа моме раду противили али оно што је неразумљиво јесте то, *што је цео скуп био на њиховој страни!* Из целог купа једини Милосав Мирић трговац потпомагао је мој предлог! То ме је врло јемило дирнуло. Све ово ја нисам радио лично за себе већ за овдешње становништво а сада сам видео да нисам имао за кога радити. Од тада Одбор је престао дејствовати а и ја сам престао бринути се о другима у толико пре, што та дужност нија лежала на мени Она пекарница коју сам раније споменуо, продужила је свој рентабилан рад чак и после нове 1918. године...

И раније местна команда имала је обичај да за своју официрску менаџу захтева од појединих општина: живине, јаја и т. под. плаћајући то колико — толико. Општине

су биле дужне доносити Команди на њих разрезане ове артикле, а плаћало им се: пар живине по 3—4 круне а комад јаја по 0.20 круне, и ако им је пијачна цена била: пар живине 10—12 а комаду јаја 0.30 круне... Пре неки дан догодио се и овакав случај: Председник општине богданске имао је, по распореду донети Команди 100 јаја а чов к једва нашао и прикупио 89 ком. Кад је то одвео у Команду казали су му: ако не донесе свих 10. јајв, биће казњен са 100. круна. Шта је знао друго да ради већ отишао на овдешњу пијацу, купио недостатак јаја по 0.30. кр. комад, и предао их Команди по 0.20 круне комад — и избегао казну.

Но и ово плаћање јаја од стране Команде трајало је само још неко кратко време. Од почетка 1918. године општина трстеничка, а свакако и друге општине у срезу, стално су доносиле и Команди предвале велики број кокошијих јаја *безалашно*.

Септембра 28-ог објављена је наредба да од 1-ог октобра почиње виноградска бербa Сви саопственици винограда дужни су сав виноградски род донети у Трстеник и предати га Централи по 50. круна товар. Они,

који би од виноградскога рода што за себе задржали или другоме продали, биће најстрожије кажњени, а поред њих биће кажњени и Кметови и таоци дотичне општине.

Неки од грађана већ су били поднели молбе да им се од виноградскога рода остави што за домаћу потребу, а кафеције, да им се остави што им је за радњу потребно, но у почетку сви су, с погледом на постојећу наредбу, одбијени....

Навео сам напред, како су се „комите“ по кад што појављивале и по селима овога краја. Пре неки дан напали су на Председника општине богданске и одузели му 10 хиљада круна наплаћене порезе. Но оно што је овде најглавније јесте то: да су власти наредиле, те је ова сума поново на сељане разрезана и од њих наплаћена. Тако исто убили су Председника општине Стонањске. Због овога убијства доцније су стрељани: један старац из села, због тога, што му се син одметнуо у шуму, и један други сељак, због тога, што му се брат био одметнуо у шуму, при свем том што није постојао ни један основ подозрења да су и они у поменутоме убијству имали учашћа! И најзад напали су на пред-

седника општине Рајиначке Ристу Лазивића и узели му му 4000. круна наплаћене порезе а њему ударили 26. батина. По причању Ристином то се догодиле овако:

Двајестину „комита“ упали су изненадно у Ристину кућу и тражили од њега новац од прикупљене порезе, на шта им је Риста одговорио, да је порезу предао Команди и показао им признаницу о томе. Они су тада објаснили о коме да траже порезу коју је прикупио за последња четири дана, коју није предао власти, а која сума износи 4000 круна. Риста је упорно перицао да нема ту суму, услед чега му „комите“ припрете убијством. Тада једна снаха Ристина, преплашена овом претњом, прокаже „комитама“ где је новац и они га нађу. „Па нека ти вада Краљ Петар помогне“ рекао је после овога један комита Ристи, а овај, да би им учинио по вољи, рекне нешто ружно о Краљу Петру. Одатле одведу Ристу у општинску судницу, где су претресли све, па кад су и то свршили „комите“ отиду одатле а у Судници оатаве само једнога свог друга: да Ристи удари 25 батина због тога, што се • Краљу Петру овако ружно изразио“. Овај

је ударио Ристи 25 батина и још за свој рачун једну више, па и он отишао, после чега је Риста од добивених батина дуже боловао.

Слушао сам да су „комите“ и на некога домаћина у једноме оближњем селу, напали али му нису ништа узели, сем што су му са собом одвели двадесето - годишњег сина. „Дорастао је за војску и дужан је да пође с нама“ рекли су му.

Противно овоме говорило се, да су неке „комите“, силазећи у поједина села, куповали од сељана храну и ову поштено плаћали по погодби.

А пре неки дан Исидор Радовановић трговац из Краљева причао ми је ово:

— Пре пет — шест дана, у кућу једног имућног домаћина у некоме селу близу Краљева, дошао је пред вече непознат човек, са реденицама преко груди и бомбама око појаса.

— Јеси ли ти Здравковић? запитао је домаћина.

— Ја сам, одговорио му је овај.

— Е, ја сам дошао код тебе да ми продаш нешто кукуруза. Ево ти 50 динара,

па ми за ту суму одвој нешто кукуруза, а ја идем да дотерам кола и натоварим. При том дао је домаћину пет банкн по 10 круна.

Домаћин, који је раније збиља трговао са кукурузом, одговорио му је, како сад нема кукуруза и не може му га продати. Но непознати остао је при своме тражењу и отишао из куће.

После одласка непознатог из његове куће, домаћин се крене у село и позове четворицу суседа у своју кућу, да му се нађу у невољи ако до ове дође. А из куће једнога од истих пошаље човека у оближњу жандармеријску постају, да све ово саопшти жандармеријскоме Старешини.

Домаћин и четири му суседа дођу домаћиновој кући, где домаћин нареди својој жени да им одмах донесе вечеру, како би по вечери могли затворити кућу, што је домаћица и извршила.

Но докле су вечерали а у кућу понова дође онај исти непознати човек.

— Јеси ли одвојио кукуруз? запитао је домаћина.

— Казао сам ти да немам кукуруза па га нисам могао ни одвојити, одговорио му је овај.

— Море, батали ћорави посла, већ ми дај кукуруза кад ти поштено плаћам, рекао је непознати.

Тада се у разговор умеша један од суседа, који је био сакат и по мало радио и абацијске послове.

— А одакле си ти, брате? запитао је непознатог.

— Из Груже, одговорио му је овај.

— Имаш ли легитимацију?

— Имам.

— Покажи је.

— Нећу, одговорио је непознати.

— онда морамо јавити жандармима да дођу, јер је таква наредба.

Непознати је тада извадио из појаса једну бомбу, треснуо њом (неодшрафљеном) • ето и викнуо:

— Ако то учините сви ћете изгинути.

Тада онај абација даде знак друштву, скоче сви на непознатог, почну се вући и гурати и најзад га оборе на земљу и савладају. Кад је то учињено непознати је јаким гласом викнуо:

— Радоје, бре, што ћутиш?

Тек што је он викнуо ово а испред куће припудале пушке на кућу. А кад пушке

престадоше пуцати, отворила су се спољна врата на кући и у кућу је ушао жандармски Старешина, коме је домаћин испричао све шта се у кући догодило.

Овај заповеди непознатоме да устане и пође за њим, но непознати почне га молити, како су га овде опљачкали и узели му нотеса 50 банака.

— Вратите му паре, заповедао је жандармски Старешина.

Но домаћин и остали уверили су истог како нису непознатог опљачкали, осем што је он сâм домаћину дао 50 динара, које је домаћин већ био предао Старешини. Затим су по поду свећом тражили и нашли нотес непознатог, у коме није било никаквога новца.

После свега овога жандарски старешина отерао је собом непознатог. А сад долази што је најкарактеристичније: *Жандамеријски Старешина ниши је непознатог одвео у жандамеријску поштају ниши га је предао вишој власи.*

— Очевидно је да га је пустио, рекао ми је Исидор.

По овоме загонетном догађају као и по неким од оних које сам раније изнео, дои-

ста је врло загонетно какви су били ови „ комите “. Може бити да је било и наших одметника, али је свакојакo било и а. угарских војника који су „ изигравали “ комите ...

У Загребачкоме листу „ Новости “ од 25. Рујна тек. год. бр. 267. изашао је напис под насловом: „ *Лажне вести о устанку у Србији* “, који је дословно гласио овако:

„ Беч 22. Рујна [Бра. Нов.] Из стана се ратне штампе јавља: Холандски „ Телеграф “, чија је теденција како је познато, управљена најоштрије проти Централним властима, јавља преко свог Солунскога дописника, да је у дјеловима Србије запоседнутим по Аустрији избио устанак и то у Кopaоничком и Крушевачком крају. Број код овога устанка усмрћених Срба да премашује 3000. Као узрок овог наведеног устанка наводе се реквизиције и депортације пучанства. Од Аустро-Угарске нису подузете ни реквизиције ни депортације, које би проузроковале побуну пучанства. Саопштење је „ Телеграфа “ према тому неспретна и зло смишљена лаж. Познато је, да Аустро-Угарска одкако је запосјела српско подручје, настојала је пожртвовати и одано, да народу даде ону културу, која му је до сада недостајала. Она нити реквизира нити депортира, једино и само

настоји, да земљи поклони благословене реформе “.

Лажи приватних особа и установа, ружна су појава, али лажи званичне гадније су од ружних појава. У овоме случају Холандски „ Телеграф “ није лагао, већ је лажан извештај стана а. угарске ратне штампе.

Устанак у Кopaоничком и Крушевачком крају постојао је. То доказује напред цитирани проглас Крушевачког окружног заповедника п. пуковника Баумана. То, дакле, није лаж већ истина.

Истина је и то, да су тим поводом многи становници били побијени, свакако много више по што г. Бауман признаје. Али, осем стрељаних, побијено је силно становништво и тиме, што су куће попаљене а заостали становници отерани у планине, где су, без хране и одела, падали као снопље од глади и умирали. Шта више, било је строго забрањено да им ма ко сме однети хране!

Истина је, најзад, и то, да је овај покрет становништва изазван не реквизицијом већ отимањем њиховога имања и депортацијом хиљадама грађана. Све ово јасно се даде видети из онога што сам до сада навео, а све што сам навео апсолутна је истина, као

што ће се видети и из онога што у будуће будем наводио.

А већ 19-ог Септембра обнародоване су две наредбе власти, које такође документи-рају прохте а. угарских власти у отимању имаовине српских грађана у окупираним крајевима. Тако:

I. Да сви грађани, који имају више од 2. клг. масти, кајмака или лоја, морају вишак предати власти од 1. до 3. Октобра. Код кога се после овога рока нађе вишак преко 2. киле ових артикала, биће кажњен за сваки килограм са 100 круна и вишак ће му се одузети; и

II. да сви, који имају свиње теже од 50 килограма, морају исте предати власти 1-ог октобра, где ће им се исте платити по 2. круне килограм жива мера [и ако се свињско месо у вароши по такси одређеној од стране а. угарске власти продавало по 5 круна килограм] Који то не учинити а доцније се нађе код њега брав тежи од 50 кила, оду-зеће му се исти бесплатно, а осем тога сопственик ће бити кажњен са 1000 круна....

У броју 268. листа „Београдске Новине“ од 10. Септ. ове године опет је одштампана

једна изјава „Главнога стана за ратну штам-пу“, у којој се опровргавају неке, бајаги, лажи, изнесене противу а. угарске управе у Србији. Између осталог, на крају тачке I-ве каже се:

„Од српских поданика, који су од почетка рата интернирани, већ је до сада враћено кућама више од 10000. Даља акција у том погледу у току је“. А у тачци 3. вели се:

„Неколико попова је интернирано, јер су фанатички подбадали против Мо-нархије“.

Нека се сравни ова изјава „Стана за ратну штампу“, са оном одштампаном у листу „Новости“, у којој се изрично каже за а. угарску власт у Србији: „Она ниши рекви-рира ни депортира“ — па ће се видети колико је а. угарском „Стану за ратну штам-пу“ лежала истина на срцу.

Да би ово још боље истакао, навешћу и следеће:

У овој истој изјави „Стана за ратну штампу“ још се наводи:

5. „Ћирилица је забрањена само у званичноме саобраћају и у школама“.

А то је ординарна лаж. Напред је изло-жено, како су а. угарске власти скидале

фирме кирилицом написане, са трговачких радња и са механа и кафана....

По наредби коју сам раније споменуо, 1-ог октобра имале су се од народа примати свиње теже од 50 килограма. Тога дана доиста је био дотеран велики број свиња, али су све биле мршаве. Власти је оскудевао разлог да људима замерају што на томе, због тога, што становништву нису остављали хране за исхрану стоке. Услед тога прибегло се вицу. Све дотеране свиње измерене су и свакоме сопственику наређено, да сразмерно према тежини његовога брва, има предати власти 10% масти....

Мислим да сам раније напоменуо како су а. угарске власти вршиле експлоатацију шуме Монастира Љубостиње. Овде хоћу да напоменем, како то није било ни налик на рационалну експлоатацију већ на право сатирање шуме. Од трстеничке жељезничке Станице па са обе њене стране, у дужини од неколико стотина метара, биле су гомиле: бандера, шлипера и друге грађе, који су сечени у незреме а изложени утицају времена, ту пропадали. За превоз ове грађе била је направљена жељез. пруга за вагонете до

Монастира. Осим поменуто грађе сечена су и дрва за гориво и продаваца....

Нисам до сада помињао један појав, који не треба да остане незабележен.

Трговачки промет од самога уласка а. угарске војске био је веома стежан. У почетку, због пљачкања и тобожњег реквизирања, све трговачке радње биле су празне, а еспапи, у колико их је било, посакривани, иако је који од трговаца хтео што продати, чинио је то тајно, доносећи продату ствар, из скровишта. Временом то се стање поступно побољшавало, али је онда наступила нестаница еспапа. Требало је да трговци путују у веће у вароши и отуда доносе еспапе а путовати се није могло јер је било забрањено. Тек у последње време почела су се давати одобрења за путовања, не и то је било склоњено са разним тегобама. Да трговац добије пасош ради путовања требало је да протече месец дана па и више, а пасош је обично важио за једно или највише за два путовања. Осим тога било је разноврсних сметњи и у преносу робе.

Услед ових прилика, или боље рећи неприлика, почела се све више и више по-

јављивати једна нова врста трговаца. То су биле женске, које су долазиле овамо, доносице на распродају разне еспапе, овде куповале животне намирнице и носиле их онамо одакле су долазиле. Ти женски трговци са малим изузетком, били су махом сумњивога моралног поведења, а а. угарски представници власти имали су увек симпатија према оваквом женскињу, можда и због тога што су им оне чиниле услуге и у политичким пословима. Те женске добивале су насаме лако, путовале без икакви сметњи и носиле собом што су хтеле, па, чак, уживале и нарочиту потпору власти. Представници а. угарских власти, изузимајући ретке примере, нису ни мало прикривали ове своје симпатије према неморалном женскињу. Напред сам напоменуо како су овде официри: Киежевић и Шолтес јавно живили и ортачки трговали са ижевским женскама, а осим тога сви су они готови били женскињу које би им се подало, сваковрсне услуге чинити. Тако на пример, кад год је местна команда добијала и делила становништву шећер по $\frac{1}{4}$ или по $\frac{1}{2}$ киле на душу, тада је, једној жалосној нашој госпођи, наредник из местне Команде, Закурил, слао по 20. и 30. кила

бесклатно, па је тај недостак, као дефицит, распоређиван на становништо, да га они плате.

Све ово допринело је те су наши људи, разуме се тајно, ово стање у земљи називали лоповском и курвинском ером, што је у ствари и било тачно....

Концем месеца Октобра догодио се онај загонетни узмак талијана са реке Соче, и напредовање Немаца и Аустријанаца преко Италијанске границе, што је код наших људи у овоме крају убило и последњу наду у крајњи успех Четворнога Споразума. А у прловини Новембра почеле пристизати још црње вести о расулу које беше наступило у Савезничкој Русији. 2-ог Децембра, пак, (на наше Ваведење) стиже и вест: да је између Русије и Централних Сила закључено примирје и да су отпочели преговори за мир. Вест ова пропраћена је од стране а. угарских официра и војника са највећом радошћу и весељем: Представници наше општинске власти: Председник г. Анђелковић и кмет Благоје Савић, нашли су за уместно да овај догађај званично, посетом, честитају местноме Команданту....

Децембра 4-ог дошао је овде један официр са задаћом, да прегледа мерила у вароши. Кога год је прегледао мерила, наплатио му је 230. круне таксе од једнога мерила. При том је свакоме саопштио, како ће доцније доћи друго лице, ради прегледа тегова; па ће и он таксу наплатити. А овај ће, вероватно, саопштити, како ће доћи и треће, лице, да све то проконтролише, па да и оно таксу наплати. Тако се, на све могуће начине узимало од народа што је могуће више новца. . . .

У Недељу 9-ог Децембра, сазвао је местни Командант скуп свију општинских часника из среза и захтевао од њих, да од народа прикупе што је могуће више новца, на име новог VII. Аустро — Угарског зајма!

Истог дана нестало је из Трстеника нашега професора Перовића Невесињског, чији је млађи брат раније био интерниран па побегао. Сутра дан — 10-ог спроведени су одавде за Крушевац три наша гимназиста али су одмах пуштени, по свој прилици због тога, што је међу њима био и брат милоснице официра Кнежевића.

Децембра 22-ог жандармерија је ухватила двојицу крадљиваца који беху у Ново-

ме Селу украли једно говече и заклали га. Крадљивци прокажу жандармима те ови следећег дана пронађу и ухвате и професора Невесињског, у једној колеби више циганског гробља. И ови крадљивци а и сиромаш Невесињски отерани су у Крушевац са лисицама на рукама, одакле је Невесињски који дан касније интерниран за Београд.

Пред православни Божић строго је забрањено клање свиња, не само маторих већ и младих па и прасади. . . .

Децембра 28-ог опет је дошао овде један одред Штрафуна, њих 150 па су после пет дана поново отпутовали некуда. . . .

VII. У окупираној Србији.

Година 1918-та.

Пред православни Божић — 5. Јануара я. н. — забрањена је у Трстенику сточна нијаца, да народ неби могао на овој продавати и куповати стоку. Даље, прописано је, да се у вароши говеђина може клати само једанпут недељно. И најзад забрањено је клање свиња уопште, па чак и клање прасади о Божићу, и ако је то, тако рећи један верски обичај у Србији! Од тада отпочела се осећати оскудица у меду, масти и т. д. више но дотле.

А у Недељу, у очи Нове Године, 13-ог позвао је местни Командант среску скупштину (Председнике општина и кметове) и захтевао да срез даде Команди 1200 комада свиња, преко 50 килограма тежине. Кад су људи изјавили да ову количину не могу дати, јер у народу толико свиња нема, тада је поручник Шолтес претио, како ће сви

кметови најстрожије бити кажњени ако не предаду онај број који се од њих тражи.

Овакова иста скуптина и у овој истој цели одржана је и у следећу недељу. За то време, пак, беху кметови општине Новоселске осуђени на 1000 круна глобе, зато, што су актём одговорили да тражени од њих број свиња не могу дати. На овој скупштини још јаче проћено је кметовима, да ће их све постићи судбина кметова Новоселских, ив шта су неки од њих изјавили, да слободно одмах могу и од њих тражити у место свиња — глобе, јер оно што нема, они не могу ни дати.

Свако се у чуду питао: како смеду а. угарске власти радити овако што, т. ј. како смеду од народа одузимати и оно, што је за исхрану нашега народа потребно, кад то није ни хумано а и противно је принципима међународнога права, но није прошло много времена па нам је било и то објашњено, кад Загребачке „Новости“ у броју 13. од 16. Сјечња 1918. донеше бележку под насловом: „У Бечу не добијају више белог брашна“, у којој је дословно јављано и ово:

„Цивилно грађанство (у Бечу) добија од свињетине из Србије само 6000

кила дневно; остало се даје војничким областима“.

Српска свињетина, дакле, не само да је од Српскога народа одузимања за потребу војске већ и за исхрану Бечлија, а српски народ могао је црквати од глади! Осим тога то је још био рентабилан посао за а. угарску владу, која је свиње из Србије одузимала по 1.50—2 круне жива мера а бечлијама продавала свињско месо по 6—8 круна килограм.

Сад о св. Јовану две старије сељанке из Левча причале су ми, као савршену истину следеће:

Скоро сви наши сеоски домаћини, па били они мушкога или женскога пола, испребијани су у нашој среској команди у Рековцу. Наша команда наредила је, да јој свака кућа донесе и преда извесну количину жира, кога у нашем селу Дубичу никако нема. Кад су наши сељани, један по један одлазили у Рековац да јаве како немају жира, Командант би их обично запитао:

— Шта ћеш?

— Дошао сам, господине, да јавим да код нас нема жира и да га због тога не можемо донети Команди.

— Добро, добро, рекао би Командант свакоме од њих, па би им кроз прозор показао једна врата у дворшћу. — Идите тамо па то јавите.

И људи би одлазили тамо.

Кад су отворили показана им врата, пред њима се указивала соба сва крвљу испрскана и умрљана, а у соби је седео војник херкулеског стаса и снаге.

— Шта ћеш? упитао би долазећега.

— Ама, господине, Командант ми рече да теби јавим, како у нашој општини нема жира... отпочео би овај.

Пљус! пукнула би песница херкулесова по носу, зубима и по лицу овога јадника. Затим би следевали небројени други ударци, докле се испребијани не би скљокао на под. Онда би наступило гажење ногама, док испребијаноме не би појурила крв, и на нос и на уста. Тада би га херкулес узео као прљаву крпу и избацио напоље.

Од ових и овакових удараца и била је соба искрвављена, а није чишћена, да би чинила јачи утисак на оне који у њу уђу.

Ово причање било је у толико пре за веровање, што су неки сељани из ових села доиста долазили у Трстеник и куповали

жир, плаћајући га по 1. круну килограм, само да би избегли оно што их је у Команди чекало ако жир не донесу.

Све ово потврдио ми је и Милосав Мирић један од најугледнијих трговаца из Трстеника, коме су све ово и овако причали многи сељани из Дубича и околних села у Левчу. Довста, признати се мора, да су а. угарске власти, у окупираној Србији уводили „модерну културу“ и „благословене реформе,“ као што су имале обичај у јавности хвалити се. . . .

Јануара 21-ог дошла је вест, да су жандарми у селу Сугубини претресали кућу председника општине Момира Н., покупили му сву нађену: пастрму, сланину, маст, и још неке ствари. Прекопали му целу кућу и нашли повећу суму новаца (17.000). круна на све то однели а и Момира отерали собом а затим спровели у Трстеник.

Неки дан после тога убијен је у истој селу од „комита“ један имућан сељак, неки Гвозден, чија је прошлост била доста сумњива. Убице су код убијенога оставили цедуљу, у којој су навели како га убијају због непштења, а и зато, што је денунцирао

Председника општине Момира, те му је кућа претресана. Услед овога Момир је окривљен за ово убијство и спроведен кривичноме Суду у Јагодину, одакле, је, после извеснога времена, пуштен. . . .

Са оне стране Мораве, а нарочито по Левчу, све се чешће врше нечовечна разбојништва над становништвом од тако званих комита и отимају им велике суме новаца, којег код сељана у данашње време имаде више но што је икад имао. Како се са поузданошћу говори, ово чине махом они наши осуђеници, који су у почетку рата попуштани из казних завода. Време за овакве послове било је врло угодно: народ је имао новца у изобиљу. Жандарми, пак, слабо су се старали и нипошто нису хтели залазити по шумама да ове „комите“ траже и гоне. . . .

На измаку прве половине месеца фебруара опет се почео проносити глас, како ће овај крај бити уступљен Бугарима да га они окупирају. Причало се, како је Немачка захтевала од Бугарске 100.000 војника, а ова за то везала услов, да јој се уступи територија Србије до Ибра.

У ово исто време од народа из овога среза покупљено је 600 говеда а послато, нешто жељезницом а нешто сувим за Крушевац, а осим тога покупљено је 50 ком. телади од два до три месеца маторих, које су одмах овде поклали и поклане у Крушевац послали. Како се чуло ова телад имају се употребити за конзерве. Поједини а. угарски војници говорили су, како они све ово одузимају од народа да неби остало Бугарима.

После овога прикупљане су од народа у великим количинама и свиње па и нази-мад и однете некуда жељезницом.

Јасно се опајало како је сва пажња а. угарских власти била усредсређена на то, да се што више користи извуче из Србије што се, у осталом, и дотле могло јасно видети. Поред тога опајало се још и то, да народ све то више остаје без стоке, као и без животних намирница уопште. . . .

Окружни Командант у Крушевцу добио је последњих дана некакво анонимно писмо, у коме се од њега захтевало да све жене њихових официра отера из Крушевца, јер ни народ нема шта да једе а камо ли да

незајажљиве прохтеве њихових жена задовољава. Услед тога Командант је наредио, те су пет крушевачких госпођа, а између оних и удова Дра Боте, узете за таоце!

Једновременно и овде у Трстенику, сигурно истим поводом, обнародована је наредба: да су сви грађани дужни на улици поздрављати како а. угарске офицере тако и њихове жене, а који то неби учинио да ће бити кажњен!

Тако исто објављена је и друга наредба: да народ свој новац који имаде, доноси и предаје или новоустановљеној Банци у Крушевцу или војним властима. да би га на тај начин сачувао од Комита. А кад се рат сврши, свакоме ће се његов новац вратити у монети у каквој га је положио. Поред тога грађанство се уверавало, да вредност а. угарскога новца ни после рата неће бити мања но што је сада....

Од почетка месеца Априла отпочеле су се ширити вести о силној навали Немаца на западноме фландријском фронту и о големим успесима које су имали. То су, разуме се, доносиле и „Београдске Новине“. У исто време отпочела је кроз Трстеник пролазити

знатна војска од Краљева ка Крушевцу....

Априла 22-ог стрељан је у Трстенику један старац из села Стопање, једино, зато, што му се син, који је био пунољетан, био одметнуо у гору. Међутим, син му је већ био ухваћен и као рањен налазио се у Болници у Крушевцу....

У Недељу 29. Априла у вароши је добошем објављено следеће:

Сутра ће општински Суд делити становништву: шећер, со и гас и то, а, шећер на особу по 750. грама а по цени 5.50. круна килограм; б, со, на особу по $\frac{1}{2}$ киле а по цени 1 круна килограм; и в, гас на кућу по $\frac{1}{2}$ литра, а по цени 3 круне литар. Сваки који жели добити поменуте намирнице ваља да понесе одговарајућу суму новца, и *пored тога још по 2 јаја!*

Као што ми је објаснио г. Таса Живковић деловођа општин. Суда овакова наредба дошла је из местне Команде. То ће рећи да је сваки становник, који је поменуте намирнице желео добити, *pored одређене цене за ове, морао дати још 6 гроша више, јер је цене јајету на пијаци била 3 гроша од комада! Ова јаја употребљена су*

за овдашњу официрску менажу. Ово износим као постојећи факат, не придавајући томе велику важност. Јер какву важност може имати то, што су овом приликом од свакога становника отели по 2. јаја, кад су од пре извеснога времена стално преко општинскога Суда купили од становништва сваке суботе по стотину и више јаја, не плаћајући никоме ништа за иста....

Маја 1-ог догодио се у Трстенику један врло карактеристичан догађај. Спроведен је из Крушевца неки Милосав Глицић, да се над њим изврши смртна казна стрељањем.

Тај човек осуђен је био на смртну казну због овога:

Пре извеснога времена он је путовао на коњу из овога села за Крушевац. Кад је био негде око села Стопање, *изађе на друму испред њега један наоружани човек, преда му свој часовник да га Милосав даде у Крушевцу на оправку, па кад се отуда врати он да часовник преда извесноме лицу у Стопањи, који ће га њему испоручити.*

Милосав је ту поруку извршио, а о томе није власт известио.

Нешто касније власт је сазнала за овај, како је Милосав био *шаоц*, осудили га због тога на смрт.

Еле, тај човек дотеран је у Трстеник и 1-ога Маја имао је овде бити стрељан. Била му је ископана рака и позван Свештеник да га исповеди. Наједаред — он је истог дана отпуштен у слободу! Свак се са чуђењем питао: како је то било могуће.

Одговарано је:

Тек се сад сазнало, да Милосав није био таоц онда, кад је ово дело учинио, већ је за таоца изабран доцније!

Но такво објашњење чудновато је. *Како је могао биши осуђен као шаоц кад није био шаоц?*

У вароши се говорило као о несумњивој истини, да ово ослобођење кошта Милосава 30.000 круна, а ваља притом знати, да је Милосав богат сељак и да само у стоци имаде око 50.000 динара. Неки су говорили како је ова сума од њега узета за а. угарску државу. Други, опет, како су исту суму измеђ себе поделили они, који су његово ослобођење издејствовали. Шта је истина, то најбоље зна сам Глицић. Свет је поред изложенога, знао само још то, да су на његовом ослобођењу радили: Васа Анђелковић и Блажа Савић, и да је Васа ради тога и у

Крушевац ишао. Поред овога 1-ог Маја дошли су овде из Крушевца: један виши официр окруж. Команде, г. Чеда Човић Адвокат и глумица Павлица, а одма после њихова доласка Глицић је пуштен на слободу.

Од дужега времена овде се налази а. угарски поручник, по имену Денаро, орган аустро-угарске Централне за примање хране од народа. Тај Денаро испросио је неку учитељицу из а. угарске и у Недељу 2. Јуна, венчао се са њом овде.

На недељу дана пре његовога венчања, местна команда упугила је овдешњем општин. Суду писмену наредбу: да се у вароши рекверише 20. кграма вуне за душек млади што је и извршено.

Поред тога од Добривоја Миловановића трг. реквириран је један јорган и два јорганска чаршава. Из кафане „Топаловића“ реквирирано је велико огледало. И најзад, из неке Виле у Врњцима, реквирисан је сав намештај за стан младенаца!

Официрска менажа налазила се у једноме делу куће трг. Милосава Мирића а у другоме крилу куће становале су Мирићева снаха и њена породица — избеглице, У очи

Денарове свадбе, овај стан рекверисан је за потребу свадбе, а породица која је у њему становала, истерана је напоље!

У очи свадбе, узета су четвора кола из некога села ради кулука. На тим колима преношене су ствари Денарове. На тим колима донешене су из шуме гране, те су направљена два вењака: један код Цркве, у коме је извршено венчање, и други код официрске менаже.

Напоследку, било је у очи свадбе наређено, да општински Суд реквирише и једно теле за свадбу! Одведена су на преглед два: једно г. Жике Ивковића Председника Суда у пензији друго гђе Поле сестре Пере Стојадиновића трг. Ово друго било је боље и оно је и узето. Само није реквирисано. Купио га је за 300 круна општин. Суд и поклонио за свадбу!

Зар се из овога не види и сувише јасно, како су а. угарске власти у окупираној Србији радиле што су хтеле, без обзира на међународно право? Отимале су од народа што су год хтеле, па било то за потребу државе или за потребу појединих официра својих. Предсавници општинске власти нису на

то реагирали, а ни њихови лични рачуни нису им то допуштали. И Денаро је чинио њима па су и они чинили њему. Свако *зашто* има и своје *зашто*...

У половини месеца Јуна опет је и у овој години сво сено оглашено као својина окупационе власти, па ће и ове године бити од народа одузето, а да се не остави баш ништа за исхрану стоке.

Истодобно објављена је и друга наредба, да нико не сме продавати *шрепње*, већ их мора предати власти, која ће их по одређеним ценама плаћати!

Хоћу да изнесем и један овдашњи догађај вредан пажње. И ако ми то није пријатно, јер се ствар тиче у неколико и мене лично, ипак, треба га изнети, јер доста помаже познавању овдашњих прилика и људи.

У очи нашега Видов-дана предсеник општине г. Васа Анђелковић сазвао је скуп таоца и отменијих становника у Суду општинском. На скупу је било 33 највиђенијих грађана и нас четворица избеглица г. г. Чугурило, Влад. Николић, Драга Илијић и ја. Дао је да се прочита његова оставка на положај Председника општине и наредба

месте Команде да се предложи кандидат који би г. Васу заменио на овоме положају.

Неки дан раније мени је г. Анђелковић казивао да ће поднети оставку, због, тога, што га кметови: Благоје Савић и Милан Стојадиновић не слушају, већ раде сваки на своју руку, али ја у то нисам веровао, због тога што је г. Анђелковић и раније прибегавао таквим триковима па ипак остајао на овоме положају. Мислио сам да му и сада, Бог зна зашто, треба тај трик, па нисам овоме придавао никакву важност.

Еле, кад је прочитана његова оставка, мотивисима тиме као да је стар и слаб, онда је он позвао скуп да кандидује друго лице на његово место.

Најпре је говорио Мика Марисављевић трг. и у име целог скупа молио г. Васу да остане и даље на своме месту, а ако је стар и слаб, нека раде кметови а он само води надзор. У истоме смислу говорили су још двојица — тројица. Но г. Анђелковић одговорио је категорички да више неће да остане на положају председника општине и да о томе не треба да се говори.

После тако категоричке изјаве његове г. Влад. Николић истакао је као кандидата

за то место мене. Г. Чутурило у подужем говору прихватио је ову кандидацију, наводећи, како у приликама, у којима се данас налазимо, нико други не може бити погоднији кандидат, — и цео скуп прихватио је ту Кандидацију.

За то време, докле се скуп објашњивао г. Анђелковић, који је седео до мене, шепутао ми је, да се никако не примим кандидације, „јер су трстеничани врло погани људи, па ће ме направити и рогатим и репатим,“ и ја сам био вољан учинити му пожељи, но не због ових разлога које је он навео већ зато, што нисам био рад товарити на себе ту дужност. Али сам налазио, да би било ружно безразложно одбити жељу грађана, у чијој сам средини боравио већ три године и, тако рећи, уживао њихово гостопримство, па се решим да моју жељу, а тако и жељу г. Васину, остварим на други начин.

Кад ме је после предњег Скуп запитаво хоћу ли се одазвати њиховој жељи и примити кандидације, ја сам им одговорио:

— Кад г. Анђелковић жели да се са овога места повуче због старости и изнемоглости, ти исти разлози постоје и код

мене, у толико више, што сам ја годинама трошио своју снагу у тешкој државној служби. Скуп је тада молио ме да се ипак примим. Кад није помогао овај први разлог, прибегао сам другоме. Рекао сам им:

— Ви грешите што кандидујете мене. Ви мене довољно не познајете. У приватноме животу ја сам миран и добар човек, али као вршилац закона много сам строг, а ви сте доста распуштени. Неће проћи ни десет дана, а ви ћете се покајати што сте ме бирали. Боље ће бити да изаберете другога.

Скуп је тада изјавио да њима баш овакво лице какав сам ја, и треба.

Пошто и тај разлог није помагао прибегао сам трећем. Рекох им:

— Ја сам, као што знате, избеглица, и непознајем довољно местне прилике и људе, па би се, у том погледу, морао ослањати на мишљења кметова. А да би то могао учинити кметови би требали да буду људи које ја познајем и на које би се могао ослонити. Нека је част и поштовање садашњим кметовима — али ја их не познајем довољно.

Мислио сам да ће овај разлог сигурно упалити. Међутим Скуп изјави, да узмем и

кметове које ја хоћу. Шта више, Милан Стојадиновић кмет, даде изјаву у име свију кметова, како ће они радо поднети оставке на кметовске положаје, па да ја узмем на њихова места које ја хоћу.

Више се није имало куд. Морао сам се примити кандидације — и примио сам се. Чланови Скупа најусрдније заблагодарили су ми, и, рукујући се самном, честитали ми, у чему није изостао ни г. Анђелковић.

Сутра дан, пак, на Видов-дан, чујем ја, да је г. Васа саветовао Перу Стојадиновића трг. да се он прими кандидације! А истога дана отишао је колима у Крушевац, извесно, да онемогући оно што је Скуп одлучио.

На Видов-дац, докле се г. Васа бавио у Крушевцу, неки његови трабанти, купили су од грађана потписе на молбу упућену Васи, да и даље остане на положају Председника општине, говорећи овима, ако би дошао на његово место ја, да ће њима бити тешко и претешко, јер ја намеравам узети за кметове све избеглице, који ће њих, становнике, подавити.

Сутра дан по повратку из Крушевца г. Васа позвао ме јд у кафану Милана Стојадиновића кмета и рекао ми ово:

„Ја ти саветујем а и молим те, да поднесеш акт и у овоме изјавиш, како се не примаш кандидације. То чиним у твоје интересу, јер су трстеничани хрђави људи, па ће те начинити свакојаким, а мени би то, као твоје великом поштоваоцу, било жао. Осем тога ти неби могао послужити интересима грађанства колико се то може учинити. Ми смо се код Команде служили и лажима те спасавали становништво — а ти нећеш да лажеш. На пример, Команда тражи толико комада стоке из вароши, а ми је лажемо и кунемо се како те стоке у вароши нема и — помогнемо се. Па онда, ми смо обично јамчили за оне који су из интерната побегли, те их нису натраг враћали, а ти не можеш јамчити, јер их не познајеш.“

На ово сам одговорио г. Васи:

„Да не могу поднети писмено које тражи, јер мислим да то неби било лепо и поштено, кад сам се већ примио кандидације и кад су ми то људи на скупу, па и он, честитали.“

Да се не плашим хрђавих навика грађанства, јер ће сав мој рад бити јаван и безпрекоран.

Да се доиста код Команде неби служио лажима, али знам и уверен сам, да се истином, поткрепљеном разложима, увек даје постићи повољнији успех него лагаријама.

Па сам му онда казао још и ово:

— Кажемо, да сте својим лагаријама код Команде, при њеном тражењу говеда из вароши, спасавали становништво, а то није истина. Спасавали сте само неколико њих имаоца говеда, а што год је Команда тражила говеда ви сте јој давали, купујући исту, и плаћајући је из општинске касе, новцем који је узиман од свију становника, и оних који говеда нису имали, и оних од којих су већ биле одузимане свиње, брашно и т. д. па и од сиротиње. Тај новац био је онај вишак, што је општински Суд узимао од свију становника при продаји: шећера, соли, гаса брашна и т. д. И тако, дакле, докле су тражена говеда имала бити одузimana само од оних који су је имали, и предавана команди, ви сте је узимали од свију без разлике па и од сиротиње. А тако шта ја, доиста, неби радио.

Као сам му изговорио ово, оставио сам га и отишао.

Чуо сам затим како је он склонио био Перу Стојадиновића да се прими Председничке дужности, па је и њега изиграо. Кад је ово питање имало дефинитивно да се реши у Команди, онда је г. Васа умолио поручника Кнежевића, те је са њим отишао код Команданта и овога склонио да г. Васа остане и даље на положају Председника општине, са кога је, бајаги, хтео да одступи, као што је на бившем Скупу грађана онако катеорички изјавио.

Све је ово, у осталом, врло природна ствар. Дошао који му драго на општинску управу, прво што би морао учинити било би то, да општинске рачуне прегледа. То, пак, газда Васа није ни могао ни смео допустити. . . .

Јула 23. дошло је у Трстеник неколико чланова бечке дворске Опере и у згради „Хотел Топаловић“ приредили концертно вече. Карте за овај концерат званично је продавао поручник Кнежевић, по 15 круна од особе. Вредно је спомена, да је овај Кнежевић, хвалећи оперске певаче, навео, како једна од тих певачица имаде годишње 260.000 круна плате „а то је више него што

су имали плате сви *српски* Министри.“ Ово је рекао на Скупу грађана сазваном ради распродаје улазница.

Истих дана отпочеле су и припреме за прославу „Карлове Недеље“ на дан 28. Јула. Вучен је кулуком грдан материјал и шума за вењак. Од општина тражено је, да за свечаност приложе стоке и живине, вина и ракије, што су ове и прилагале. Возом је донесен вагон штофова од хартије а и којекакве друге спрдње, за распродају.

28, 29. и 30. Јула и одржана је ова, бајаги, светковина. „Бајаги“ велим због тога што јој је, очевидно, циљ, била друга, а не да се прослави Царев дан. Циљ јој је била, да се од народа извуче што више новаца, у корист ратне сирочади официра и војника.

Светковина била је приређена у једној ливади до жељезничке Станице, на којој су били подигнути многи ладњаци и шатре. Улазнице наплаћиване су по 2 круне од особе а на одређеним местима продавале су саме а. угарске власти: печење од стоке, вино и ракију, што су општине приложиле. Осим тога продавани су штофови од хартије, који у ствари нису били друго до ђу-

бре, и друге којекакве сирдње. Напоследку продаване су по 5. круна комад и срећке за лутрију, а на лутрију давала се 1. крава, коју је Команда купила за хиљаду круна.

Команда је била наредила Општинама да сво своје становништво доведе на ову светковину и доиста света је било много и дошло, но приход није био најбољи. Од 6000. бројева срећака лутрије продато је само њих 200 и краву је добио неки кмет. Штофови од хартије, и ако су официри натеривали кметове и имућније људе да их морају куповати, такође су продати у незнатној количини. Како сам обавештен прихода од светковине укупно је мало око 30.000 круна.

Но после завршене светковине Команда је наредила свима општинама у срезу, да свака од њих мора купити по 100 метара штофа од хартије, што су ове и учиниле. Цене које су сад одређене за тај штоф биле су знатно веће но што су биле за време светковине, те је на тај начин приход са светковине морао бити повећан. . . .

Почетком месеца Августа по вароши се знало, како ће следећих дана доћи овде један Ђенерал из Гувермана, ради инспекције

рада у местној Команди. Још се говорило како је исти Ђенерал човек врло строг.

У понашању официра и под-официра местне Команде беше настао преокрет. Сви постадоше наједанпут блажији и уреднији. Официр Кнежевић и наредник Гутман изнесоше из својих стаиова, животне намирнице које беху нагомилали, као и лој за кување сапуна и сапун, са чиме су трговали. У официрској менажи није се спремало онако раскошно као до тада, нити су тражена од општ. Судова безбројна јаја бесплатно, ни големи број пилића по 1.50. круна комад и т. д. Хтело се, да тај Ђенерал види како они живе уредно и примерно. . . .

2-ог Августа позвани су у Команду деловође свију општин. Судова из среза, где им је наредник у Команди, Закурил, рекао:

„У току године 1917. Команда је општинама продавала шећер, са 40. хелера скупље од килограма, но што му је била одређена цена, који се вишак имао употребити на потпомагање сиротиње у срезу. Командант је, збиља, ову суму и потрошио, давајући помоћ сиромашнима, али нити је бележио коме је шта давао ни узимао признанице, а

тај издатак треба оправдати. Због тога ће свака општина дати Команди списак своје сиротиње и назначити како је као помоћ за исту сиротињу, примила од Команде извесну суму новца. Суму неће означити већ оставити празно место, а Команда ће то учинити.

Кад су скоро сви деловође изјавили, да њихове општине на ову цел, нису примиле ни 1. круну, Закурил им је одговорио, како он то зна, али ипак ово што им је наредио мора се учинити. И општине су ове и овакве спискове и дале.

На овај начин Команда је добила оправдање за суму колику је год она хтела, а тешко је веровати да је за исту годину издала 1000 круна на име помоћи сиротињи....

Око 29-ог прош. месеца местна Команда по наредби окруж. Команде прописала је таксе за продају животних намирница. По тој такси биле су одређене цене: хлебу 2. а говеђем месу 5—5.50 круна он килограма. Те цене и одржаване су у Крушевцу али овде не. Овде је хлеб и даље јавно продаван по 5. а месо по 8. круна килограм и Команда није томе стала на пут!

Становништво није могло доћи ни до брашна ни до хлеба на други начин осим

куповином хлеба са пекарница, а због тога, што је наредбом Команде строго било забрањено млевење брашна и у млину и по воденицама. Једини г. Васа Анђелковић Председник општине млео је брашно у своме млину колико је хтео и продавао га пекарима по 4. круне килограм, и ако се у то време пшеница могла купити по 2. круне килограм. Једнога дана пре подне, баш у ово исто време, г. Анђелковић је купио од Момира Н. из Сугубине 300 кила пшенице по 2. круне а после подне продао неком Ђики из Врњаци брашно Н. 2. по 4. круне! Све ово Команда је очевидно знала, али није предузимала ништа да плјачкање становништва на овај начин спречи. За потврду свога навешћу и следеће:

Г. Ст. Чутурило, г. Живко Ивковић и ја поднели смо 3. Авг. Команди акт, којим смо је упозорили на продавање животних намирница преко цена одређених од стране Команде, па је ипак све остало како је и дотле било....

Како је берба пшенице већ била на прагу, среска Команда предузела је мере да за себе осигура што већу количину исте. У

овај мах користила се другим начином. Прешле године одузимано је од народа све што је било оглашено као вишак непотребан за исхрану продуцената, у којој су цели вршени небројени претреси по домовима и прибрано је свега 12. вагона жита. Сад, пак, Команда се погађала са општинама, колико која од њих да јој преда жита *а са преостатком да могу саопштеници слободно располагати*. По утврђеној погодби срез је имао ове године предати Команди 74. вагона жита, а официр среске Команде Шолтес, дао је свакој општини у име Команде обавезу, да сопственици жита са преостатком пшенице, по измирењу ових 74. вагона, могу слободно располагати. Па ипак, кад су општине измириле све што су имале дати Команди, и даље су остале на снази наредбе, како она којом се забрањује продаја тако и она којом се забрањује мливо пшенице!

У току месеца Септембра углављен је између Команде и општина исти такав споразум и у погледу грожђа

У току овога месеца осуђен је јагодинским Судом г. Чеда Главички овдешњи поштар на три месеца затвора, због тога што је од

појединца наплаћивао веће таксе него што му је било одобрено, али му је издржање казне било одложено на неко време, а за ово време наступила је евакуација ових крајева од стране а. угарске војске, те никако није ни издржао ову казну

При самоме крају Септембра почеле су се проносити вести о борбама на Солунском и Албанском фронту. Најпре се говорило о великим успесима Споразумних Сила на томе фронту, за тим и о томе, како Бугари неће више да ратују. 1-ог Октобра, пак, „Пестер Лојд“ донео је опширно вести о томе, да се Бугарска збиља обрадила Споразумним Силама за сепаратни мир, а „Пести Хирлан“ потврдио је да је примирје између Бугарске и коменутих Сила већ утврђено.

Једновремено са тим отпочела су живља кретања војске кроз овај крај. Једне су ишле од Крушевца за Краљево, друге обратно. Њихови официри и војници говорили су, како је и са једне и са друге стране наступила по њих опасност. Са једне стране зато, што су Споразумне војске већ заузеле Скопље и иду напред, а са друге стране, што су Талијани заузели Косовску Митровицу. . . .

Октобра 3-ег изјутра пуштена је из местне Команде вест, како се и окружна Команда из Крушевца а и наша Команда селе за Чачак, а и на једном и на другом месту замењују их Немци.

Истога дана у вече саопштено је Команданту места из Крушевца телефоном поверљиво, да је *закључено примирје на свима фронтовима*, и да ће о томе добити и званичан телеграм. Ову вест Командант је примио у официрској менажи, (кући Мирићевој) услед које су се официри толико изопијали, да су се по земљи котрљали. Но сутра дан Командант Ајзенхут казао је кмету Благоју Савићу, кад га је овај запитао је ли поменута вест истинита: да он о томе није добио званичну вест, а ако је добије одмах ће наредити њено обнародовање.

У подне, пак кад је стигао воз и донесене новине, видело се, да су Централне Силе доиста понудиле Споразумним државама мир, на основу оних услова које је раније истекао Председник уједињених Америчких држава Вилсон. Било је очевидно да је то било саопштено овдешњем Команданту и да су се овдашњи а. угарски официри

тврдо надали прихваћању ове мировне понуде. . . .

Октобра 7. и 8-ог прошло је кроз Трстеник двајестину теретних аутомобила, натоварених канцеларијским стварима: књигама и актима. Од шофера сазнало се да су то ствари Крушевачке окружне Команде, које се носе преко Краљева — Чукојевца за Крагујевац, на главну железничку пругу, пошто на главној прузи код Сталаћа, Немци не примају ништа за провоз. То је био први поуздани сигнал за нас, да предстоји евакуација овога краја.

Одмах затим и а. угарски официри у овоме месту отпочели су продавати своје ствари: свиње које су по околним селима хранили, пекмез, маст, брашно, дрва и т. под. изговарајући се, како то чине, божем, због тога, што су одавде премештени. Вредно је забележити, да су ови официри и под-официри имали знатан број стоке и живине која је храњена по селима, храном од народа отиманом или реквизираном, а купљена по принудним ценама, по којима се куповало за војску. Тако на пр. поручник Денаро заклао је и продао 4. свиње, поручник Шол-

тес тако исто, наредник Закурил и поднаредник Келер тако исто. Сам п. наредник Келер добио је за распродату своју стоку преко 5.000. круна! Па и сам Командант, потпуковник Ајзенхут продао је неколико свиња.

И из Команде а и од стране њихових официра стално су пуштани гласови, како они одаде иду да би направили место Немцима, но то је слабо ко веровао. Свак је био уверен да они тиме само прикривају своје бегство одаде... Ово је било у толико вероватније, што су од 3-ег да до 6-ог Октобра жељезнички возови престали возити приватне цивиле, па су, чак обуставили и поштански саобраћај.

6-ог Октобра биле су послате овдеш. општ. Суду пореске књижице, да се ко истима од становника наплаћује пореза за 1918 годину. 11-ог Октобра, пак, дошао је нарочити официр из окружне команде ради тога. Кад је отишао у општ. Суд и затражио од кмета Благоја Савића прикупљену порезу, и, кад му је овај одговорио да због других послова није до сада ништа прикупио, овај је чак потезао револвер!

Одмах затим тај официр, са Благојем Савићем кметом, једним наредником и 6 војника са пушкама, наредио је од дућана до дућана и од куће до куће те тражио порезу.

Кад су дошли у дућан Мате Миладиновића трг. и затражили порезу, и кад им је исти одговорио, да до сада није знао ни колика је сума на њега распоређена па је није мегао ни спремити, официр му је подвикнуо:

— Марш! Да ћутиш! Парс! — И он је положио.

У апотеци г. Св. Трајковића, помоћник апотекарски казао им је, да Апотекар није ту већ у Врњцима. Тада је официр тражио кључ од касе, који му је дат. Он је сам из касе извадио суму за порезу — па отишао.

Тако и томе слично радили су и на другим радњама, и ретко ко да није положио новац. Како сам сазнао прикупљено је више од половине разрезане суме, око 25.000 круна. У подне овај официр отишао је у Врњце, у истој цели.

Октобра 12. дотерана је у Трстеник силна стока из среза, а нарочито говеда. Поред тога дотерана су из среза скоро сва

кола коњска а нарочито половска. Команда је од овога пробрала 320 грна говеди и за себе задржала а остало пустила. Никома од кога је ништа узето ниши је даша признаница ниши му је плаћено. Кола су сва задржана за сеобу команде. Осим тога, свака Општина морала је дати и по 4—5 људи да ову стоку гоне. Општина трстеничка морала је одредити два своја грађанина као таоце, који ће са стоком путовати, и јамчити за сигурност њихова транспорта. Сви грађани били су: Тодор Петковић и Момир Павловић трговци.

Истог дана око подне почело се по вароши зуцкати, како по околини имаде српских комитета, који се спремају да од аустројанаца одузму стоку отету од народа. По свој прилици због тога је одмах добриме објављена следећа наредба:

„Телефонска линија поред жељезничке пруге као и жељезничка пруга имају се чувати од сваке повреде. Ако би, било једна или друга хотимично и намерно биле прекинуте, часници општинскога Суда биће под Суд стављени, варош ће бити запаљена и становништво десетковано“!

Пред вече стигла је овдашњој Команди заповест да се сви одавде крећу, и исте ноћи отпутовао је један одред понтоњера, који тек што беху оправили дрвени мост на Морави.

Октобра 13-ог изјутра објављена је добриме наредба местне Команде овакове садржине:

„Због догађаја који су се одиграли у Ужицу, Чачку и Крушевцу, проглашује се за те округе преки Суд.“

Пред подне отишао сам на овдешњу жељезничку Станицу, где ми је један аугарски наредник, жељезнички службеник, казао, како је јуче, близу Ужица, један воз, пун војника и жандарма бачен у ваздух. Даље казао ми је, како ће возови саобраћати само још данас, па ће се одмах, по постојећој наредби, све палити и рушити. На овдешњој станици пумпа је већ била покована и казан однесен, а војничка кујна спакована . . .

Докле је последња два — три дана сва војска ишла у правцу ка Краљеву, данас је двајестину кола, жалосних и поломљених, са изгладнелим коњићима, а пред њима два официра и између њих једна женска, на коњима, прошла у правцу ка Крушевцу!

Од јуче су у „Топаловића“ механи затварани тасци из неких општина овога среза.

Пред вече објављено је добошем: како ће следеће ноћи кроз варош пролазити извесне Немачке трупе. *Ако би који немачки војник од становника погинуо, за једнога погинулог војника погубиће се стошину овдашњи грађана!* Међутим нису прошле никакве Немачке трупе

Железница је већ напуштена. Из железничке Станице однесене су апсолутно све ствари и намештај. Мала зградаца до Станице — кујна, порушена је и спаљена. Скретнице искварене. У Магацину и напољу испред овога стоје на стотине цаква пшенице и кукуруза, које аустријанци нису могли однети. Нису однели ни велику количину: бандера, и шликера, ни неколико милиона килограма сена и сламе, што је све било у близини железничке Станице садепуто.

Знатан део војске отпутовао је едавде синоћ.

Местни Командант предао је синоћ власт овдешњем општин. Суду а данас путује са посебљем команде преко Краљева и Чук-

јевца за Крагујевац. У подне, о ручку у Цо-ниној кафани, дошли су тамо и наши кметови а и неколико грађана, да се са Командантом опросте. Том приликом командант г. Ајзенхут држао је кратак говор и у овоме изјавио захвалност становништву вароши и среза, које се за све време докле је он био овде Командант, држало лојално. Даље је рекао, како ће се увек пријатно сећати овога места, и захтевао Србији и Србима свако добро.

Г. Ајзенхут био је у овоме месту Командант више од годину дана. За све то време на свакога је чинио утисак лепо васпитаног и поштеносг човека. Било је, до душе, и таквих појаве, које су говориле противно овоме. У Команди је наредник Закурил био свемоћан човек, а он је био склон на сваковрсна неваљалства а нарочито неваљалства из грабљивости. Радио је шта је хтео, плачкао људе, а сељаке тукао као стоку. Тако шта он, доиста, није могао и смео радити, да му то није одобравао Ајзенхут. Но сад, пред полазак, г. Ајзенхут је показао, да није био исправан човек. Он је јуче купио од извесних овд. трговаца, признанице, на из-

весне суме које им је Команда имала плаћати за куповину разних ствари, а њима казао да данас дођу за новац. Тако, узео је признанице: од Раде Симића гвожђара на 600 круна, од Пере Стојадиновића на 130 круна а и још од неких. А кад су ови људи јутрос отишли за новац и јавили се г. Ајзенхуту, он их је упутио Закурилу. Кад су отишли код Закурила, Закурил им је рекао да то командант плаћа а не он. Покушају поново отићи до г. Ајзенхута, но ова беше из канцеларије изашао и отишао у Цонину кафану. И тако је отпутовао а за примљене признанице није никоме дао ни аспру!..

Октобра 14-ог стигла је овде жандармерија из села Рибника са својом комором а преко ноћ и жандармерија из Александровца и Бруса, опет са својом комором. Сутра дан жандарми из ових одреда јавно су на овд. пијаци продавали разне ствари: сандуке, рамове од слика, коже за обућу па чак, и женске кошуље, што су, несумњиво, од народа опљачкали. Од ових жандарма чуло се, да су предстраже наше војске већ стигле у Брус и да наступају овамо. Међутим ни са које стране нису се чуле борбе, осим што су јуче после подне преко

нас прелетели пет аероплана, незнано чијих.

Октобра 15-ог сва овде налазећа се војска и жандармерија, заједно са трстеничком жандармеријом и комором од стотину кола од народа одузетих, прешла је са оне стране Мораве. Овде је остало само двајестину минера са једним поручником, који су, по њиховом казивању, имали да пале и руше: жељезничку Станицу, објекте, жита и сена. У вече догодио се један ружан догађај, свакако од стране наших људи: Обијен је један магацин са кукурузом и из овога разнесена знатна количина кукуруза. Кукуруз из овога магацина продаван је јавно становањштву. Слушао сам, да су у овој пљачки учествовали и неки од отменијих грађана (Бошко Јанковић трг. Драга Илијић Шеф Станице, жена срескога писара Југовића и т. д.) а видео сам лично, кад је Јевта Чомагић дотерао својој кући кола овога кукуруза. На питање кмета Благоја Савића ја сам му дао савет, да сав тај кукуруз или одузме или понише до успоставе наших власти, јер оно што је заостало од а. угарских власти припада српској држави, нити је то који смео красти, нити који од крадљиваца куповати. Али нисам послушан.

Октобра 16-ог у брдима око Трстеника виђани су српски комите. Један сељак из

села Оцака, један сахат удаљеног од вароши разговарао је са њима и они су му рекли, како су још синоћ могли у варош ући, али нису хтели то учинити само због тога да би се избегла борба, од које би и становници могли страдати, но да ће, свакако, ући данас до подне, до кога ће времена, извесно, а. угарски војници отићи из вароши.

Тога дана а. угарски војници разносили су по вароши на колима пшеницу заосталу на железничкој Станици и продавали је становништву. г. Влад. Николић пензионер купио је према мном 1. ц. к. пшенице од 70 — 80. кила за 30 круна.

Пред вече отпочело је по окрајцима вароши пушкарање између наших комита и а. угарских војника, али је било ретко и трајало кратко време. Око 9. сахата преко ноћ поновило се.

Сутра дан 17. октоб. освануо је миран дан. По вароши још су се виђали а. угарски војници. Али око 10 сахата отпоче пуцава пушака са свију страна. Комите беху ушле у варош. Већи део непријатељских војника беше пребегло на ону страну Мораве а неколико њих беху заробљених. Уз комите беху се придружили и неки овда-

шњи становници такође са пушкама.

Пушкарање између комита са ове и а. угарских војника са оне стране Мораве трајало је скоро целог дана.

Дрвени мост на Морави аустријанци беху спалили.

Пред подне стигао је у Трстеник један српски официр, који је известио нашу наступајућу коњицу, да су аустријанци напустили Трстеник.

Октобра 18-ог пушкарење с прекидима трајало је целог дана. У 1. сахат по подне један а. угарски брдски топ, наменен на медвеђском виноградском брду, избацио је десет шрапнелских метака на Трстеник, од којих су 4 пали на сред вароши и убили једну жену. У 3 сахата по подне један аероплан долетео је од стране Јагодине и на варош пуцао из митраљеза. У 5½ сахата по подне стигао је у варош један ескадрон српске коњице.

Овога дана погинуо је у вароши Јевта Лукић трг. овдешњи који је учествовао у хватању а. угарских војника.

И 19-ог Октобра било је пушкарања с прекидима, а тако и сутра дан 20-ог. Овога дана после подне онај српски ескадрон ко-

нице, отпутовао је у правцу Чукојевац — Крагујевац.

21-ог преко ноћ стигле су неке нове српске трупе и разместили се по брдима са десне стране Мораве, више Трстеника, услед чега, око 7¹/₂ часова пре подне аустријанци отпочеше пуцати на њу из топова, од којих неколико метака падоше и на варош. После подне то је продужено и четири гранате пале су у средњу варош, а преко ноћ учињено је то исто.

А 22-ог Октобра, наше извиднице са оне стране Мораве поднеле су извештај, како је сва а. угарска војска и артиљерија, која је била са оне стране реке, отишла у правцу преко Монастира Љубостиње.

Тог дана после подне три непријатељска аероплана кружили су над Трстеником и пуцали на варош из митраљеза.

Од тада овај крај беше дефинитивно од окупационе а. угарске војске ослобођен.

Сељани са оне стране Мораве причаху нам о разноврсним зверствима, што их беху тамо починили а. угарски војници после њихова бегства одавде. Под изговором срдитости, што су их у Трстенику нападали не само комите већ и грађани, они су вршили насиља над женскињем па и над женском децом. Што им се год допало из појединих

домова у селима: Грабовцу, Богдању и Медвеђи, увели су и собом однели. У Грабовцу су убили, пошто су му ножем око ископали, таста Председника општине а и још једнога сељака. Кућу Председника општине сву су опљачкали а општинску касу на комаде разбили и из ње све узели. У Медвеђи пуцали су из митраљеза на селску дечицу и једно циганче убили а друго ранили.

Пре два дана, пак, медвеђски жандарми учинили су ово:

Неки Аврам Дубљазин из Медвеђе још пре 2—3 године дао је онамошњој жандамерији на послугу своју врло добру кобилу.

Кад се приметило да а. угарска војска хоће одавде да иде, овај човек из страха да му жандарми не одведу собом његову кобилу узме исту и са овом се сакрије у планину. Жандарми су га тражили па када га нису нашли — *запалили су му кућу!*

Као што се, из овога што смо изнели, види, понашање а. угарске војске за све време њихове окупације овога краја, било је у пуноме смислу речи зверско. Њихови официри и подофицири, и ако је реквизиција била укинута, реквирирали су од народа, не за потребу војске, већ за себе лично, све

што су хтели и што им се допадало, па су после то, при своме одласку одавде, распродавали, и на тај начин дошли до знатних сума новаца, које су собом однели. На тај начин разнесена је и упропашћена велика количина намештаја, дигнута из Вила у Врњацима, и могу рећи, да осим што је п. пуквник г. Ајзенхут, вратио клавир реквириран из куће Бељића, нико други није вратио ништа од онога што је био на исти начин узео.

То што су ратили официри и подофицири, радили су и прости војници, само на други начин. Они су по друмовима, па и на самој околишњој пијаци, отимали од сељана њихове производе па их затим продавали и гомидали новац. О моралу и дисциплини код војника није било ни спомена.

Али и морал и дисциплина код њих, беху се сровали на нулу, кад су одавде одступали. Ону стоку — 320 говеди — коју су одавде при одступању повели, војници су узгред продавали. Коморска кола пуштали су кућама за новац. Па су за новац одпустили и таоце: Тодора Петковића и Момира Павловића.

На завршетку ових успомена неће бити излишно ако истакнем једну појаву, колико ружну толико и жалосну, која срамили наш национални углед, којим смо се развије поносили, и на коме су нам други народи завидели, у цели, неби ли се слични појави за у будуће сходним мерама онемогућили: Од како је извршена окупација овога краја, све се више испољавала поквареност појединих особа, како мушкога тако и женскога пола.

Извесне женске, срећом у сразмерно маломе броју, међу којима је, на жалост било и наших госпођа, јавно су се саживеле са појединим а. угарским официрима, укључујући од њих разноврсне потпоре, а, несумњиво, служећи их и у питањима чисто политичке природе, т. ј. дајући им обавештења о местним приликама и околностима. Тако на пример, исте женске јавно су називане, по именима њихових милосника: Кнежевчица, Шолтесовица, Гутманка, Павличина и т. д. без да су се оне тога стиделе!

Извесни људи, пак, јавно су служили непријатеља своје отачбине и код ових деципирани своје суграђане, ако би који од њих прикрио што од своје, муком стечене имаовине, или ако неби извршио какву наредбу власти, излажући их тако ревностно незгодама и штетама.

А извесни трговци и шпекуланти прикривали су своје трговачке еснаје све дотле,

докле их није сасвим нестало, па су их тек онда износили и продавали са провизијом ^{20%} па и више. Сва пажња њихова ограничавала се само на то, да згрну што више новца од својих ближњи, не осврћући се на њихову невољу и нужду. . . .

Сличних појава било је и по селима, и још у већој мери.

Сељани који су своје производе и стоку доносили на продају, сваким даном дизали су цене, правдајући ово тиме, као да на тај начин ваде штету учињену им од непријатеља. За њих није било неморално наплаћивати штету од онога који је није учинио!

На овај начин и поменути трговци и сви сељани накупили су толике суме новца, колико ни у сну нису сањали да ће икада имати, па већ, нису знали шта са овим богатством да раде. Сељачка момчад куповали су по трговинама: армунике, кларнете и друге спрдње, по 100 круна комад. Сељанке су за одело куповале свилене штофове по 100 круна метар, а ципеле плаћале по 300 круна. И нема никакве сумње, да су сви они желели, да ово и оваково стање остане у земљи што дуже, што нису ни крили.